

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ
ИНГЛИЗ ТИЛИ БИРИНЧИ ФАКУЛЬТЕТИ
ИНГЛИЗ ТИЛИ ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯСИ КАФЕДРАСИ**

Қаххоров Қобилжон

Бадиий матнлар устида ишлаш

**5220100 – филология ва тилларни ўқитиш (инглиз тили) таълим
йуналиши буйича бакалавр даражасини олиш учун**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

“ХИМОЯГА ТАВСИЯ ЭТИЛАДИ”
“Инглиз тили фонетика ва фонологияси ”
Кафедраси мудири
_____ М.Чўтпўлатов
“ _____ ” _____ 2015 йил

ИЛМИЙ РАХБАР:
_____ Салишева З.
_____ Ювашева Ш.
“ _____ ” _____ 2015

Тошкент – 2015

Мундарижа

Кириш	3
I Боб. Гапнинг синтактик қурилиши	10
1.1. Гапнинг синтактик қурилишини тилшунослик тарихида ўрганилиши.....	17
1.2. Психологик мактабда гапнинг қурилишини ўрганиш.....	23
1.3. Тилшунослик тарихида формал-грамматик мактабни шаклланиши.....	29
1.4. Гап тахлилининг дескриптив тилшуносликдаги муаммолари.....	35
II Боб. Функционал тилшуносликда гапнинг тахлили	40
2.1. Прага тилшунослик мактабида гапнинг бўлақларга ажратиш масалалари.....	44
2.2. Гапнинг актуал бўлақларига ажратиш назарияси.....	50
2.3. Гапнинг грамматик ва мазмун аспектларини ўзаро муносабати.....	54
Хулоса	71
Summary	75
Адабиётлар рўйхати	86

Кириш

Ўзбекистон Республикаси кадрлар тайёрлаш миллий дастурига тайёргалик илми ривожлантириш ва аҳолини тарбияси, маънавий ва интеллектуал ривожлантиришга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримов шуни таъкидлайдики: юртимиз олдидаги мақсад, “маънавий бой, мақсадга интилувчи, дунёқараши кенг, эркин фикрлайдиган, умуминсоний кадриятларга эга авлод шакллантиришдир”.¹

Тил жамиятнинг маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнайдиган воситадир. Шунинг учун тилни ҳар томонлама ўрганиш, яъни ҳам назарий ҳам амалий ўрганиш филолог ва лингвистик мутахассислар тайёрлашга қаратилган.

Тилни кенгайтириш жамиятни ривожлантириш: иқтисодий, умум-сиёсий ҳаёт, илмий, техникавий, адабиётлар, санъат олами шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикаси кадрлар тайёрлаш миллий дастурида “Кадрлар тайёрлаш миллий модели кадрлар юқори квалификацияли илмий ва фундаментал илмга эга бўлган ҳолда тайёрлаш тушунилади”.

Шунинг учун 1989-йил ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди. Бу эса сиёсий ва ижтимоий аҳамиятга эга. Ўзбек тилини кенгайтириш асосий мақсаддир. Натижада ўзбек тилини ҳар жабҳада ривожлантириш (хусусан бадиий адабиёт, илмий адабиёт, оғзаки адабиёт) долзарб масала ҳисобланади.

Бу шароит лингвистикага янги вазифаларни юклайди. Ўзбекистоннинг жаҳон жамиятида бошланиши сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, санъат оламида бошқа давлатлар билан ўзаро алмашинишлари билдиради. Натижада таржимонлик, филология, социолингвистика назариясида ривожлантириш эҳтиёжи ошади. Тилни реал вазифаларини ўрганиш замонавий лингвистикавий тадқиқотларнинг юксак тармоқларидан бири ҳисобланади.

Охириги 10 йилда тилни ўрганиш интеграцияни кучайтиради, тилни ўрганиш тарихи тилни семантик томондан қизиқишни оширади. Замонавий

---

¹ И.А. Каримов. Бизнинг мақсадимиз – мустақиллик ва ободлик, ватан, эркинлик ва халқ фаровонлиги Т. Ўзбекистон 2000 62 бет.

лингвистикада тил алоқа воситаси сифатида қабул қилинади. Бундан шуни айтиш мумкинки тил сўзлашув омили ҳисобланиб, алоқа вазифасини ўтайди. “Тилни алоқа омили сифатида лингвистик текширувларни асосий мақсадидир”. Буни англаш тилни вазифасини ўрганиш, яъни аниқ алоқа актларида. хусусан алоқа омиларини англаш тилнинг асосий вазифасидир.

Коммуникатив актига яқинлашиш, тил воситаларининг ишлатилган коммуникатив фаолият назариясининг асосий хусусиятлари, мақсад томон йўналтирилган процесс ва шу нуқтаи назардан қаралган ҳолда тилшунослардан амалий мақсадларга етишиш учун тил механизмларининг қандай ишлатилишининг сабабларини топишга қизиқишлар талаб қилинади.

Бундай йўналтирилиш замонавий тилшунослик тадқиқотларини яна кўпроқ долзарб ҳақиқий текшириш ва функционал фикр билдириш хусусиятларини, унинг турланиши, замонавий тилшунослик ҳудудида бундай фикрлашиш ўрганиш предмети бўлиб келади, ёки фикр билдириш коммуникация элементлар бирлиги бўлади, аниқ тилнинг коммуникатив функцияси эса фикр билдиришда амалга оширилади.

Тушунтириш предмети лингвистик назариясидаги типологик тадқиқотларида коммуникатив мақсадлар учун тил системаларининг конкрет амалга ошишининг, ва амалга ошиш вариантларининг қонунийлигининг типологик усуллари бўлиб келади.

Масалан, лингвистик маънавийлик тушунчаси бошқа (рус) тили материалида тайёрланган бўлиб, бошқа тилларда ишламаслиги мумкин, чунки фикр билдириш структурасининг усулларининг вужудга келиши, маънавийлик категориялари турли системали тилларда хилма-хил бўлиши мумкин.

Бир тилнинг хусусий-лингвистик муҳокама қилиш фактларидан келиб чиқиш шуни кўрсатадики, тушунчалар, фақат берилган материаллари асосида ишлаб чиқилган (масалан, маънавийлик тушунчаси, нутқ бўлимлари тушунчаси ва ҳ.к) кўпинча умуман бошқа тилларга тадбиқ этилмайди ва бу тушунчалар умумий тилшунослик позицияси билан бошқа бир қатор тиллар

материалида кўриб чиқилиши керак. Ҳақиқий иш илмий тадқиқот ва умумий лингвистик пландаги фикрлар бўлиниш систематик усулларига бағишланади.

Маълум бўлишича тилшунослик тарихида доимо икки йўл тўқнашиб келарди: тилни таърифлаш ва тилни билиш. Фикрларни баён қилишнинг умумий бўлиниш структураси ҳақидаги савол –энг марказий савол бўлиб келади, яъни бошқа тиллар систаксисининг асосий саволлари бўлмаса.

Аниқланишича, бу фикр билдиришнинг тузилиши ҳақидаги савол: гап бўлиниши орқали фикр билдиришнинг грамматик структурасининг қандай жойлашганлигини ойдинлаштириш мумкин.

Фикр билдириш структураси ва унинг бўлиниш муаммолари доимо синтаксис тарихида муҳим ўрин эгаллаб келган, ёки фикрлашиш структурасининг бўлиниши фикрларни айтилишида фикр бўлинишини акс эттиради.

Фикр баён қилиш ҳар қандай табиий тилда-бу тарихий ривожланиш натижалари, ёки тилнинг ўзи динамик ҳодиса бўлиб келади.

Шунинг учун турли этапларда гап бўлақларининг ажралиш принциплари синтактик назариясининг ривожланишида турли бўлиши мумкин.

Синтаксис тарихининг узоқ вақт давомида мантиқий йўналиш ҳукм сурди ва рационалистик йўналишнинг юксалиш даврида махсус раванққа эришди. XIX аср иккинчи ярмида мантиқий тушунчаси ўрнига психологик йўналиш кириб келди.

Гап ва унинг бўлиниш муаммосининг формал-грамматик интерпретацияси XIX аср охирида ва XX аср бошида шаклланди.

Замонавий синтаксисда одатий гап бўлинишидан ташқари, яна бир неча назариялар мавжуд, фикр билдириш таълимоти билан боғланган ҳолда, турлича саволлар туғилади (Теньернинг марказга жам қиладиган назарияси, Фильморнинг келишик синтаксиси, О.Есперсеннинг “сўз ранглари” ҳақидаги таълимоти, гап бўлақлари ҳақидаги И.И.Меншаниновнинг таълимоти, О.Есперсен, И.И.Меншанинов, А.В.Бондарколарнинг тушунтиришлар

категориясининг таълимоти, В.Матезиуснинг актуал гап бўлиниши таълимоти, прагалик структурачиларнинг функционал синтаксис муаммоларининг ишлаб чиқиш уринишлари, шунингдек Г.В.Колшанский, Ю.С.Степанов, Н.А.Слюсарова, А.А.Маргарян ва бошқалар).

Берилган тадқиқотларнинг жуда муҳимлиги, ғояларнинг ривожланган динамикасининг ечилган ўта муҳим тадқиқотлари билан аниқланади ва фикр билдириш структурасининг бўлиниш усуллари синтаксис систематизацияси умумлингвистик таҳлилнинг тарихда ва замонавий муаммоси унинг бўлинишидан иборатдир.

Умумий лингвистик ёндашиши гап бўлиниши муаммоларининг замонавий ҳолати ва тарихий таҳлилининг асосланиши шундан иборатки, бу тилшунослик тарихига назар ташлаш доимо тилшунослик назариясининг ажралмас қисми бўлиб келган. Н.А.Слюсарованинг ҳаққоний ёзилишига “Психологик синтаксис”, психологик эга ва кесим терминларида гапнинг функционал перспектив таҳлили пайдо бўлди ва у ёки бу тил ҳодисаларнинг ўрганиш соҳасида асос бўлиб хизмат қилади ва коммуникатив синтаксис номини олди.

Айни вақтда турли синтактик мактаблар ва йўналишларнинг миллий аппаратлар билан боғланиши деган саволга борган сари эътибор қаратиляпти. Махсус эътибор эса гапнинг актуал бўлиниши муаммосига қаратиляпти.

Актуал бўлиниш назарияси психологик синтаксисга ўринбосар бўлиб келди, унинг намоёндалари гапнинг сўзлар тартиби ва оҳанги ҳисобига бўлиниши ўзгармас лексико-морфологик таркибида қўлланилиши фактларни ошкор қилиб, берилган ҳодисанинг лингвистик моҳиятини тушунтириб бера олмадилар. Шуни кўрсатиб ўтиш жоизки, актуал бўлиниши назариясининг пайдо бўлиши синтаксис назариясида фикрни ифодалаш динамикасини фикр баён қилиш таълимотида олдинга катта қадам қўйиш бўлади.

Бироқ, гапнинг актуал бўлинишининг синтактик бўлиниш билан бир қаторда эътироф қилиниши синтаксис назариясида янги муаммоларни туғдирди. Коммуникатив синтаксиснинг ечилмаган саволларидан бири бўлиб

гапнинг актуал ва грамматик бўлинишининг ўзаро муносабатларининг аниқланиши бўлади.

Гарчи, актуал бўлинишнинг ўзи, гапнинг актуал ва синтактик бўлинишнинг ўзаро муносабатлари планида турлича белгиланади, қарийиб барча ишларда бу савол бўйича бу ёки ўзгача фикр билдириш структурасининг иккиламчи характери тасдиқланади.

Айниқса синтаксис системасида қайта ишланган актуал бўлинишнинг назариясида баҳсли ўрни ва гап бўлинишнинг грамматик ва актуал ўзаро муносабати бўлиб келади. Бизнинг нуқтаи назаримизча, бу саволларни ўрганиб чиқиш, синтаксис назарияси учун катта аҳамиятга эгадир.

Актуал бўлинишнинг эҳтиёжига ундайдиган ва бу актуал бўлинишдаги эҳтиёж турли системали тилларда қандай намоён бўлинишининг асосий сабабларини аниқлаш учун биз актуал бўлиниш билан боғлиқ саволларни ўрганиб чиқишимиз самарали бўлади.

Шундай қилиб, фикр билдириш структурасини янада чуқурлаштириб ўрганишда тадқиқотларнинг актуаллигидаги энг муҳим эҳтиёж билан шартланиши актуал ва синтактик бўлинишларнинг ўзаро муносабатлигининг типологик таҳлилга бағишланган коммуникатив синтаксис рамкаларида кўпгина тадқиқотчилар томонидан белгиланган эди. Бу ишнинг олий мақсади умумтилшунослик планида бирламчи структура семантик нуқтаи назаридан фикр билдириш структура муаммоларининг комплекс тадқиқотчиларидир.

Берилган мақсад гипотезага таянади, иккиламчи концепция рамкасидаги фикр билдириш структуралари гап муаммолари билан боғланган бўлиб, саволларнинг ечилмаслиги шундан иборатки, берилган концепция гап-фикр билдириш-тадқиқот субъектининг ўзгинаси билан хайратда қолдирибгина қолмай, балки алоҳида тилларнинг грамматик хусусиятлари ва фикр билдириш шаклланишда тил воситаларининг ўзгача трактовкаланишнинг натижасида вужудга келади.

Маълум бўлишича, фикрлашиш структурасининг шаклланиш процессида морфологик воситалардан (эга ва кесим боғлиқлиги) ташқари,

бошқа тил воситалари ҳам, яъни сўзлар тартиби, оҳанги, артикли, лексик воситалари ҳам қатнашадилар.

Лингвистик таҳлил бизнинг нуқтаи назаримизда барча грамматик воситаларнинг, яъни фикр баён қилиш структураларининг шаклланишида қатнашганлигини бир меъёрда ҳисобга олиш керак. Айнан турли грамматик воситаларнинг ўзаро таъсирчанлиги фикр билдириш структурасининг бирлиги ва унинг мазмунини таъминлайди, изоморфизмнинг охирини, яъни фикр структураси билан гапнинг грамматик структураси билан яхлитлигини таъминлаб беради.

Тадқиқотнинг вазифаси. Бўлажак тилшунос мутахассис тилни ҳар томонлама ўрганиш керак. Ўрганиш йўлида барча тил birlikлари ва уни акс этишни фикрлаш муҳимдир. Тилшуносликда ечилиши керак бўлган кўп муаммолар бор. Шу мақсадда ўзбек, рус,инглиз тилшунослари олдида муҳокама қилинадиган саволлар бор. Гапнинг тузилиши ва гапнинг предикативлик белгиларини аниқлаш олимлар олдидаги вазифадир. Предикативлик муаммосини ўрганишда грамматик йўналишдаги савол ноаниқлигича қолмоқда. Бу масала бизнинг магистрлик диссертацияси учун танлов мавзуси бўлди.

Тадқиқотнинг долзарблиги. Кўп олимлар шу муаммо устида ишладилар ва гапдаги предикатив алоқа гапдаги эга ва кесимнинг алоқаси ҳисобланади деб айтдилар. Фақат шундай назария борки, предикативлик гапдаги бош бўлақларнинг ўзаро алоқаси орқали эмас,балки сўзлар таркиби, интонация, ундалма муҳим ҳисобланади.

Тадқиқотнинг мақсади. Мақсад психологик, логик ва грамматик-шаклий томондан қараши ва умумлингвистик томондан предикативликни ўрганиш муаммони ҳал қилишдир. Тадқиқотдан мақсадга эришиш учун ва муаммони назарий ечиш, гипотезалар ишлаб чиқиш учун қуйидагиларни ечиш муҳим:

- магистрлик диссертациясини илмий адабиётлар шаклида ўрганиш
- предикативлик фикрларини ривожланишини динамикада ўрганиш

- синтаксисда “предикативлик” тушунчасини аниқлаш
- предикативлик назариясини турли қўйилган муаммолари тахлилинини ўтказиш
- предикативликнинг назарий ва амалий муаммоларини аниқлаш.

Тадқиқот объекти. Предикативлик категорияси ва умумлингвистик аспектда акс этиш усуллари.

Тадқиқот предмети. Предикативликнинг ўзбек, рус,инглиз тилида тахлил қилиш усуллари.

Мавзунинг янгилиги. Мазкур магистрлик диссертация хозирги замон грамматика ва лексикология йўналишлари асосида, аниқ мақсад ва изланишлар асосида яратилди.

Изланишнинг методологик асоси. Чет эл ва маҳаллий тилшуносларнинг илмий ишнинг методологик асосни ташкил этади

I Боб. Гапнинг синтактик қурилиши

Синтаксис² грамматиканинг бир қисми бўлиб, сўзларнинг бир-бири билан бирикувчи қонун қоидаларини, сўз бирикмаларини ва гапларнинг структурасини, уларнинг ясалиш усулларини, турларини ўрганади.

Гарчи грамматиканинг синтаксис қисмини ўрганиш бой тарихга эга бўлса-да, аммо синтаксиснинг предмети, унинг чегараси каби масалаларни талқин қилишда тилшунос олимлар орасида ҳозиргача ягона фикр йўқ. Баъзи тилшунослар синтаксиснинг предмети сифатида фақат сўз бирикмасини кўрсатадилар. Уларнинг фикрича, гап сўз бирикмасининг бир тури бўлиб, алоҳида лингвистик бирликни ташкил этади.³

Баъзи тилшунослар эса, синтаксиснинг предмети сифатида фақат гапни тан оладилар. Бу олимларнинг айтишларича, синтаксис биринчи навбатда, тилнинг коммуникатив бирлиги-гапни, гапнинг турларини, уларнинг формаси ва мазмунини, гапни бўлакларга ажратиш масаласини ва синтактик воситаларни ўрганади.

Рус тилшунослигида кенг тарқалган фикрга кўра, синтаксис грамматиканинг сўз бирикмаси ва гап ҳақидаги таълимотни ўз ичига олган қисмидир. Синтаксис тилнинг икки мустақил яруси-сўз бирикмаси ва гапни ўрганади, яъни синтаксиснинг асосий предмети сўз бирикмаси ва гапдир. Хулоса қилиб айтганда, синтаксиснинг асосий предмети сўз бирикмаси ва гапдир. Шундай қилиб, синтаксиснинг предмети тилнинг синтактик қурилишини ўрганишдир. Тил синтактик қурилишининг асосий хусусиятларидан бири-унинг турғунлиги бўлиб, ривожланиши тафаккурнинг ривожланиши, жамият коммуникатив эҳтиёжларининг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ.

Синтаксис фонетика ва морфология билан боғлиқ. Синтаксиснинг фонетика билан алоқаси шундаки, синтаксиснинг бирликларини ташкил

---

² “Синтаксис” термини икки хил маънода қўлланилади: 1) тилнинг синтактик қурилиши маъносида, 2) тилнинг синтактик қурилиши ўрганадиган грамматиканинг бир қисми маъносида.

³ М.Н.Петерсон. Очерк синтаксиса русского языка, М-Л., 1923. И.П.Распопов. О предмете синтаксиса. Ученые записки Башкирского Гос. Университета. Уфа., 1964 г., вып. № 15.

этган сўз бирикмаси ва гапларнинг “қурилиш материаллари” нутқ товушларидан ташкил топган. Бундан ташқари, урғу, оҳанг ва интонация каби фонетик ҳодисаларнинг синтаксис учун аҳамияти жуда каттадир.

Синтаксис билан морфология бир-бирини тўлдирувчи ўзаро боғлиқ соҳалардир. Морфологиянинг бирликлари бўлган сўз туркумлари ва сўз формалари фақат сўз бирликлари ва гапда шаклланади. Гап бўлаклари билан сўз туркумлари орасида ўзаро яқин муносабат мавжуддир.

Келишик, сон, шахс каби морфологик категориялар синтактик воситалар бўлган-мослашув билан боғлиқ. Морфология каби синтаксиснинг ҳам ўз мустақил бирликлари бор. Булар – сўз бирикмаси ва гапдир. Бу бирликларнинг ўрганадиган предмети, вазифалари ва текширадиган методлари мавжуд. Демак, синтаксиснинг асосий вазифаларини қуйидагича таърифлаш мумкин: 1) синтаксис муносабатнинг турлари ва уларнинг ифодаланиши; 2) сўз бирикмасини ўрганиш; 3) гап ҳақидаги таълимот.

А.Гардинер контекстга катта аҳамият берадики, чунки у бу саволларни бир маънода ечишга йўл қўяди, қайси савол билан берилган гап боғланган (м.н:.....,бу ерда М формал ва функционал субъект бўлиб келади, лекин функционал маъно бўлиб эмас).

А.Гардинер⁴ белгилаганидек, айни дамда сўзловчини фикр билдириш шахсини кўпроқ эркин танлайди. Шу сабабли нутқ соддарок, аммо кўп миқдорда самаралироқ бўлади.

Шундай қилиб, ҳинд-европа тилларда гап бўлинишлари кўчма фактлари, илмий, грамматик ҳолатларнинг пайдо бўлишлари билан кузатилган охирги вақтларда борган сари тил системасига киритиляпти-тил тилшуносликдаги бошланғич психологизмга қарама-қарши ўзида анчагина мустаҳкам тилни мадад олаяпти. Матезиус, Боост ва Гардинер, биринчидан, шахс ва маъноларнинг психологик ва мантиқий категориялардан худди мантиқий фикр ҳақиқийлик категориясидан бош тортдилар, иккинчидан

---

1. ⁴ Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М., 1984,260с.

хақиқатдан тирик, актив, аммо фақат фикр доирасида яшайдиган, тилда эмас дея таъриф бердилар. Кейинчалик тил коммуникациясидаги фикр келтириб чиқарадиган воситаларнинг грамматик хилма-хил фактларини улар тан ола туриб гап структурасининг икки хил план тасдиқининг натижасида-грамматик ва коммуникатив (актуал, маъновий, янги берилган, тема-рема, диктум-модус, тил-нутқ) концепциясининг икки хиллигини сақлаб қолдилар.

Алтернатива қуйидагича таърифланиши масалан: Агар иккита гап структураси мавжуд бўлса-грамматик ва коммуникатив (гап формасида аниқ ифодаланган), улар фикр ифодаланишида қандай роль ўйнайдилар ва бу функцияни бажарилишида уларнинг ўзаро таъсирчанлиги қандай икки ҳадли маълумотлари тинчлик симбиози бўлиб келадими ёки ҳамisha конфликт томонлар билан келадими?

Бу муаммони ечимининг иккихиллиги Боостда аниқ психологик тарангликда (*spannung*), Матезиусда (актуал ва формал бўлиниш) – маълумотлар бериш концепцияларини (мағиз) ва натижалар пункти (асослар), Гардинерда абстракт тил системаларининг ва унинг нутқ функцияларидаги тафоввутда (формал ва функционал даражалари) ифодаланди.

Кейинги тадқиқотлар шунга олиб келиши мумкинки, чамаси, якуний бартараф бўлишга, яъни гапнинг икки структура қатламининг параллел назариясини йўқолишига, чунки айти дамда етарлича стимул бўлиб имконсизлик онги у ёки бу планнинг грамматик формасининг ва унинг мазмун планининг бузилиши учун хизмат қилади, яъни гапнинг синтаксиси орқали бирхилда ва адекват ҳолатида фикрнинг мантиқий ҳақиқийлигини истеъдодини тан олиш керак, бошқача қилиб айтганда, гапнинг синтактик структурасини бирлигини эътироф этиш керак.

Гапнинг синтаксиси унинг шундай структураси бўлиб аниқланадики, у структура-мулоҳаза-баъзи муқаррар фикрнинг тил шаклланиши учун белгилаб қўйилган. Демак, гапнинг маъновий бўлиниши катта йўл бўйлаб у

тема-рема, асос-ядро, янги берилган бўлишидан қатъий назар ўзининг амалга ошишида фақат синтактик бўлиниши мумкин.

Гапнинг синтаксиси ва мантиқий муҳокама структураси орасидаги муносабат ихтисослашган бўлиши мумкин, фақат худди мазмун ва ифодаларнинг муносабати каби, яна шуни айтиб ўтиш жоизки, мазмун бундай вақтда тушунчаларнинг ўзаро муносабатида предмет бўлиб эмас, аксинча структуранинг ўзгинаси, икки ўзаро муносабатини мулоҳазалар бўлаклари Subject ва Predicate бўлиб келади. Шунинг учун гапнинг синтаксиси фақат фикр синтаксисининг адекват шаклланиши билан ифодаланади ва ҳар қандай фикр билдирилган-гап, ҳар гал битта берилган синтактик гапга эга бўлиш керак. Бу маънода актуал бўлиб, муқаррар таркибнинг бўлак гапнинг ўзи келади, бошқа, яъни ўз ичига актуал ва формал таркибли айрим гаплар эмас.

Гапнинг актуал бўлинишининг эркин ҳолатда қандай муҳокама қандай муҳокама қилинишидан қатъий назар коммуникатив вазифа-берилган ва янги гапнинг актуал синтактик характеристикали яғонаси бўлиши мумкин. Битта конкрет гапнинг яғона структураси гапнинг грамматик бўлинишини тақдим этади.

Синтактик структуранинг ўзи икки хиллик характерга эга эмас, унинг икки хиллиги тилнинг ўзида илдиз отмайди, балки морфологик таркибида (эга-кесим) бирдан бир қонуний бўлиниши худди доимо муқаррар фикрни ифодалаб беради. Гапнинг ҳақиқий формаси фақатгина сўзлар боғловчиларнинг кўрсаткичларидан йиғилган бўлиб, энг типик бўлиши қарамай, ҳинд-европа тилларда эга ва кесим муносабатларида намоён этилганидек, балки бошқа грамматик воситаларидан гапнинг синтактик структурасининг яратилишида иштирок этадиган бўлса ҳам энг асосий формаси бўла олади.

Гапнинг (икки таркибли) эга- кесимлик формаси грамматик ифодаланган синтактик структурали рамкадаги гап маънгавий муносабатли гап бўлакларининг тарқалишида яғона шаклда тарқатилиши мумкин эмас. У

шунингдек гапнинг маъновийлиги ифодаланиши учун таъминлаб қўйилмоғи мумкин эмас, чунки бундай силжиш ҳодисаси маънавий бўлинишда (бошқа формали грамматик воситалари билан топилганда) бир вақтнинг ўзида бир неча маънавий муносабатлар билан чиқишиб кетади.

Муқаррар контекст шартларида бор бўлган, бироқ бир гапнинг ўзида иккита эмас, бир гапнинг ўзида икки грамматик таркиб эмас балки битта конкрет синтактик таркибли гап бўлиб, у муқаррар фикрни адекват усулида тақдим этилади, яъни-гапирувчининг мулоҳазаси.

Синтаксис предмети

Синтаксис, грамматика фанининг бир қисми сифатида, тилнинг синтактик қурилишини ўрганади. Тилнинг синтаксис қурилиши бирликлар (единицалар)да намоён бўлади. Синтактик бирликларни таҳлил қилиш орқали муайян тил синтактик қурилишига хос хусусиятлар аниқланади. Демак, синтактик бирликлар тушунчаси синтаксис фанининг асосий, марказий тушунчасидир. Синтаксис фани синтактик бирликларнинг турлари ва уларнинг ҳосил бўлиш йўллари тўғрисида қоидалар тайнлайди.

Тилшуносликда синтактик бирликларнинг турлари ва миқдори ҳозирга қадар аниқ белгиланган эмас. Синтаксисга оид мавжуд грамматик адабиётларда синтактик бирликларнинг иккитадан бештагача ва ҳатто ундан ҳам ортиқ турлари санаб кўрсатилади. Ҳозирги вақтда кўпчилик олимлар синтактик бирликларнинг фақат ики турини-сўз бирикмаси ва гапни тан оладилар. Баъзи олимлар синтактик бирликлар қаторига, сўз бирикмаси ва гапдан ташқари, сўзнинг синтактик шакли ва матнни (боғланишли нутқни) ҳам киритадилар.⁵ Айрим илмий ишларда ҳатто синтагма-гапнинг бир нафас кучи билан айтилган йирик парчаси ҳам синтактик бирлик деб қаралади.⁶ Баъзи тадқиқотчилар содда гап билан қўшма гапни алоҳида-алоҳида

---

⁵ Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Тезисы докладов. Л., 1971; Шведова Н.Ю. О синтаксических потенциях слова. - Вопросы языкознания. 1971, №4; Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. М.: Наука, 1973, с.30.

⁶ Юсупова М.З. Синтагма в современном узбекском языке (экспериментальное-фонетическое исследование). Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1978.

синтактик бирликлар сифатида баҳоласалар,⁷ бошқалар гапни (содда гапни ҳам, қўшма гапни ҳам), бир бутун (ажралмас) синтактик бирлик сифатида изоҳлайдилар.

Англашиладики, синтактик бирликларни белгилаш масаласида олимлар ўртасида яқинлик йўқ.

Узоқ вақт синтаксис боғланишли нутқнинг қоидалари сифатида ва шунга мувофиқ, бу қоидалар ҳақидаги таълимот сифатида таърифланиб келди. Бу таърифда, шубҳасиз, маълум ҳақиқат бор: боғланишли нутқ албатта синтактик жиҳатдан ташкил топганликни тақозо этади. Бироқ бу таърифда бирмунча ноаниқлик ҳам мавжуд. Боғланишли нутқда синтаксис ҳамма ҳодисаларни изоҳлаб бермайди. Нутқ синтактик жиҳатдан ташкил топган бўлиши мумкин, лекин у боғланишли бўлмаслиги ҳам мумкин.

Кейинги вақтларда боғланишли нутқ махсус лингвистик объект сифатида тан олинмоқда: боғланишли нутқ ҳақида алоҳида фан-текст лингвистикаси фани шаклланади ва у фаол равишда ривожланмоқда.⁸ Бу фаннинг марказида, гарчи турлича изоҳланаётган бўлса ҳам “нутқнинг боғлиқлиги” тушунчаси ётади.

Синтаксиснинг вазифаси бирмунча тор ва ўзига хосдир. Синтаксис, бир томондан, сўзларнинг ва сўз формаларининг боғланиш қоидаларини ўрганса, иккинчи томондан, бу қоидалар реаллашадиган бирликларнинг ўрганади.

Сўз ва сўз формаси синтактик бирликларни минимал ҳосил этувчилар ҳисобланади: улар синтактик бирликларни ташкил этувчи компонентлардир. Шу жиҳатдан қараганда, сўз ва сўз формаси синтаксиснинг объекти саналиши мумкин. Бироқ улар ўзича мустақил ҳолда ва ўзига хос барча хоссалари билан эмас, балки бошқа сўз формалари билан алоқалари, (синтактик бирликларнинг) таркибидаги вазифалари жиҳатидангина синтаксиснинг объекти ҳисобланади. Бу объектнинг ўзи синтактик бирлик саналмайди.

---

⁷ Грамматика современного русского литературного языка. М.: Наука, 1970.

⁸ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981, С.4

Гапнинг бир нафас кучи билан айтиладиган йирик парчаси-синтагмани ҳам синтактик бирлик деб қараш тўғри эмас. Синтагма сўз ёки сўз формасига, сўз бирикмасига, содда гапга ва ҳатто қўшма гапга тенг бўлиши мумкин. Нутқнинг синтагмаларга бўлиниши фонетик қонунларга бўйсунди. Синтагма баъзи томонлари билан фонетик ҳодиса бўлмиш бўғинга ўхшайди. Фақат бўғин сўзда бўлса, синтагма гапда бўлади. Талаффузда сўзларга бўғинларга ажралганидек, гаплар синтагмаларга ажралади. Сўз билан бўғиннинг ўзаро муносабати қандай бўлса, гап билан синтагманинг ўзаро муносабати ҳам шундайдир. Англашиладики, синтагма гапга хос фонетик бирликдир.

Биз гап деганда асосан содда гапни назарда тутамиз. У одатда грамматик жиҳатдан сўз бирикмасига қарама-қарши қўйилади. Қўшма гап гапларнинг- содда гапларнинг синтактик алоқа асосидаги ўзаро бирикишидан ташкил топади. Демак, содда гап алоҳида синтактик бирлик бўлса, қўшма гап бошқа бир алоҳида синтактик бирликдир.

1.1. Гапнинг синтактик қурилишини тилшунослик тарихида ўрганилиши

Синтаксис тарихида гапнинг тузилиши, унинг таҳлили ҳар доим муҳим ўрин эгаллаб келган. Синтаксиснинг шундай фундаментал муаммолари-бирламчи синтактик анализи, синтактик алоқалар тушунчалари, чап бўлақларининг иерархияси, гапнинг тузилиши принциплари ҳар хил синтактик мактабларда кўриб чиқилган.

Тилшунослик соҳасининг ривожланиши босқичларининг ҳар бирида, гапнинг турли хиллари шаклланиши процессида, умум таълим алмашуви бўлиб ўтарди ва даврий алмашув концепция механизими шундай бўладики, тилшунослик соҳасида кескин ривожланишни таъминлайди.

Шунинг учун тилшунослик назариясининг мақсади, фақатгина янги йўллар қидириш ва янги натижаларга эришибгина қолмай, аксинча кўпгина фақат тушиниш ва илм туфайли тўпланган натижаларни тарғиб қилишдир.

“Тарихий ёндашиш ва илм назарияси шуни англатадики, аввалдан эришилган ютуқларни ҳеч бирини четлаб ўтмасдан, аксинча замонавий таҳлил бериб, ўринли жойлаштириш керак”.Берилган бобда диссертант ўз олдига шундай мақсад қўядики, унда концептуал гап таҳлилининг турли усуллари тарихий аспектида, синтактик концепциянинг кучли ва кучсиз томонларини мақсад томон йўналтиради.⁹

Бизнинг нуқтаи назаримизда синтаксиснинг таҳлили турли лингвистикаси бўйича назарий ва амалий маънони англатади.

Гап муаммоларини ўрганишда мантиқий оқим

Қадимий юнон олимлари синтаксисда мантиқий йўналиш асосчиларидир. Қадимий юнон олимлари бутун грамматика муаммолари устида иш олиб борганлар.

Қадимий тилшуносликда, хинд тилидаги каби, юнон грамматикаси ҳам ёзув ўрганилган. Оғзаки нутқ ривожланган сари, қадимий кўлёмаларда

---

⁹ Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. –М., 1972

сақланиб келган нутқ тушунарсиз бўлиб қолаверади. Бундай нутқ сўзлари ва ибораларини тушунтириш учун, филология грамматикаси вужудга келди

Айнан шу даврда сўз туркумларига грамматика тоифаларига асос солинган эди. Ўз таълимотидан келиб чиқиб, Аристотель шахс, боғланиш ва харакат тахлилларини фарқлай олган ҳолда, бутунлай муҳокамага мувофик кўрсатиб ўтиш билан, нутқ билимини уч тоифага ажратиб чиқди: шахс, феъл ва боғловчи. Морфология ва фонетикага нисбатан қадимий грамматикада синтаксисга камроқ батафсиллик киритилган эди. Бирок Аристотельнинг илмида гап илмидаги элементлар ва айрим гап тафаккурининг ўзаро нисбатларини кўриш мумкин. Аристотель гапни худди “асосий товуш, мустақил маънога эгадир” деб аниқлади. Мантиқий йўналиш асосида тилнинг граматик тузилишидаги ва мантиқий тафаккур тизимининг ўхшашлиги ётибди. Мантиқий йўналиш тарафдорлари гапни мантиқий мулохазага ўхшатишар ва шунга асосланган ҳолда гапни сўзлар орқали ифода қилинган фикр деб аниқладилар

Мантиқий йўналиш намоёндаларининг фикрича, дарак гапнинг маъноси бу – мулохазани билдиради, мулохаза эса шахсий – маъновий структурага эга: бир тарафда мулохаза бу – шахс, иккинчи тарафда маъно. Мантиқий йўналишлар тарофдорлари гапнинг бош бўлаклари деб эга ва кесимни белгилайдилар. Эга ва кесим тушунчасини улар шахс ва маъно билан мантиқий боғлиқ деб таъкидладилар.

Бинобарин, гапда мантиқий фикрлаш структурасининг аксини кўриш мумкин. Мантиқий субъект, граматик субъект билан, яъни эга билан ўхшашдир. Мантиқий фикр граматик фикр билан, яъни кесим билан ўхшашдир. Кейинчалик, Александр даврида Дионисий Фракийский гапга тугалланмаган фикр сўзлар бирикмаси дея таъриф берди.

Юнон олими Апполоний Дискол улкан эътиборни синтаксис муаммоси, яъни гапдаги алоҳида сўзлар таркибига қаратган. Синтаксис назариясининг ривожланишида гапнинг таҳлили ва аниқловчиси муҳим ўрин эгаллайди. Гап таҳлили бўйича бош ва иккинчи даражали бўлақларга

бўлинади. Гап таҳлилининг бундай анъанавий негизи қадимий юнон тилшуносларидан мерос бўлиб қолган. Гап таҳлили бўйича умум мантиқий туркум моҳиятига эга. Гап таҳлили унинг мантиқий шаклига қаратилган.

XIX асрнинг 2 - чи ярмигача, яъни рационал фалсафий ривожланиш ва тилшунослик ҳукм сурган даврда, мантиқий йўналиш синтаксис соҳасида алоҳида ривожланди. Фалсафачиларнинг диққат марказида сўнгра граматикларнинг универсал муоммоси бўлган.

Тилшунослик тарихида рационал грамматикининг вужудга келиши, грамматик ғоялар ривожланишининг зарурий босқичи бўлди. Биринчи рационал ёки универсал грамматика, 1660 йил Арно ва Лансло муаллифлиги остида чоп этилган. XVI-XVII асрлар давомида умумий грамматика, оддий фалсафий грамматика сарлавҳаси остида” бир нечтаси пайдо бўлди. Рационал ва универсал грамматика алоҳида асосий қонун-қоидаларда қурилган. Рационал грамматикининг асосий принципиал ҳолатлари схемаси бўйича қуйидагича ифодаланиши мумкин.

Тил-фикрини изохловчи восита. Фикр мантиқ орқали ўрганилади, тил эса грамматика билан. Мантиқий йўналиш намоёндалари таъкидлашича, мантиқ ва грамматика орасида ўзаро боғлиқликка мувофиқ тарзда грамматика мантиққа таяниши керак ; грамматика даражалари мантиқ даражаларининг иборалари каби кўриб чиқилиши керак.

Шундай қилиб, фикрлаш ва тилнинг ўзаро муносабати билан аниқланади. Мантиқ даражасида асосланган грамматика, рационал грамматика бўлади. Мантиқ битта, бинобарин, грамматика ҳам битта бўлиши керак. Рационал грамматикининг муаллифлари, мантиқ қонунлари барча инсоният учун ягоналигини, барча тиллар учун (чуқурлашган) функцияли грамматик тизими мавжуд, дея таъкидлашар эди.

Ўрта аср синтактик изланишларда, синтаксис система таърифини ва гапнинг тузилиши методикаси ҳар ҳиллигини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Гап тузилишининг амалиёт изланишида бошқариш терминидан кенг маънода фойдаланилган. Бошқариш термини гапда бош муносабатларни

белгилаш учун ишлатилади; фел бошқарувчи саналади; феъл отни бошқаради ва гапда ўзаро боғланиб келади.

Бошқаришга бирор бир куч билан мўлжалланган аниқ келишиктан талаб қилиши керак, дея қаралган. Шундай қилиб, синтаксис келишиклар синтаксиснинг бош қиёфаси бўлган. Гапнинг универсаллиги ва унинг турланиши, унинг мантикий муҳокамаси қўлланилиши йўли билан исботланади, шунингдек ҳар доим предметнинг белгиларини билдирадиган бўлим ажратиб кўрсатилади

Шахс ва маъно орасидаги алоқа, маънода аниқ ёки яширин ифодаланган боғланиш орқали амалга оширилади. Оқибатда рационал граматиканинг асосий ҳолатлари ҳар хил вариантларда қайтарилади.

Бироқ, рационал граматиканинг асослари, тилшуносликка психологик тарафдан ёндошган намоёндалар томонидан жиддий танқид остида қолган эди.

Тўғри, рационал грамматика мутлақо шубҳасиз ҳолатдан бошлайди: тил-фикрни ифодалаб берувчи восита, аммо икки ҳолатни ҳисобга олганда қуйдагича ифодаланади

1. Турли тилларда бир хил маъноли фикр турли ифодаланиши мумкин.

2. Тил ривожланишининг ҳар хил босқичларда бир мунча шу тилнинг ўзида бир хил фикрлар мазмуни турли ифодаланиши мумкин: бунда тил ҳаракат ҳолатида бўлади, ёки тилнинг шартли мавжудлиги унинг ривожланиши бўлади. Айнан тарихшунослик негизи рационал граматиканинг ахамиятига қабул қилинмас эди.

Аммо, унинг барча камчиликларига қарамасдан, рационал грамматика тилшунослик ривожланишида янги босқич очди ва миллий грамматик удумлар вужудга келиши ва ривожланиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Кейинги даврда турли мамлакатларда кўпхадли “умумий”, “фалсафий”, “рационал” дея ном олган грамматикалар пайдо бўлаяпти, аммо асосида ўхшаш ишлар ётган бўлак фикрлар ҳозирги даврда ҳам баъзи тилшунослар

томонидан фойдаланиляпти. Гап бўлаклари ҳақидаги таълимот немис граматикасига Карл Беккер томонидан ёзилган иши “Organismus der sprache als Eibleitung zu der gramatik (1827)”, билан кириб келган.

Унгача грамматиклар факторларга асосланган ҳолда фақатгина шахс ва маъно тушунчасини мантиқан танқид қилар эдилар. Объект ҳақидаги тушунча ҳали яққол тасвирланмаган эди. Мантиқдан келиб чиқиб Карл Беккер гап бўлақларининг таълимотига эришди.¹⁰

Гап бўлақларининг классификациясини Беккер уч хил синтактик ўзаро муносабат аниқланадиган асосда тузади: маъновий, атрибутив, объектив. Беккер ўз таълимотини ривожлантириш жараёнида гап бўлақларини 4та: эга, кесим, тўлдировчи, аниқловчи деб белгилади.

К. Беккер грамматик асос системасига гапни белгилаб қўйди.

Гапнинг тузилишида асосий формаси ва мазмуни кўриб чиқилади.

Беккер гап таълимотини мантиқдан грамматикагача ўтказишга ҳаракат қилади. Айтиб ўтиш жоизки, Беккернинг гап бўлақларининг системаси ҳозиргача мактаб граматикасида кўп тилларда ишлатиб келинмоқда.

Россияда мантиқий – граматик йўналишнинг намоёнчаси Ф.И.Буслаев (1818-1897) эди. Рус лингвистик удумида масалан, узоқ вақтгача Буслаев томонидан гапга сўзлар орқали билдириладиган мулоҳаза дея таъриф берилган.

Гапнинг синтактик тузилиши

Фикрнинг тилдаги акс этиш шакли-мантиқий таҳлил – ўзаро таъсирланадиган конкрет тилнинг таркибига бориб тақалади. Гапнинг структураси сўзларнинг боғлиқлиги, шакли, бўлақларнинг боғланиши, грамматик қоидалар ҳисобига ҳосил бўлади. Гапнинг синтактик структураси гапнинг бўлақлари, логик субъект ва предикат ҳисобланади. Синтактик структура билан сўзлар тил морфологиясига ўзаро мос тушмайди. Гапнинг синтактик структурасини кузатганда гап бўлақлари фақатгина сўзларнинг

---

¹⁰ Рождественский Ю.В. Лекции по языкознанию. –М., 1989

ўзаро морфологик кўрсаткичлари гап қурилишида иккиланиш бўлинишини исботлади. Хусусан гапнинг иккиланган структураси назариясининг биринчи этапига психологик категория орқали дуалистик тушунтириш хос бўлиб, бунда психологик категория фактик тузилишига боғлиқ бўлса, 2-этапга гапнинг грамматик тузилишига маъновий бўлақлар хос ҳисобланади.

Матезиус¹¹ актуал гап бўлагини кўриб чиқишда психологик актга эмас, балки грамматик қоидасига мувофиқ эга ва кесимни кенгайтирилган ҳолда қабул қилди. Боост гапда нафақат морфологик структура балки интонация, сўзлар таркибига хос бўлган қоидаларга асосланиб кузатишлар олиб борди. Унинг аниқланишича гап сўзловчи ва тингловчининг ўртасидаги ҳар хил шароитлар таъсирида пайдо бўлади, лекин келиб чиқишига кўра умумий асосга эга бўлади деб фикр билдиради.

---

1. ¹¹ Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. // В кн. Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.-265с.

1.2. Психологик мактабда гапнинг қурилишини ўрганилиши

XIX аср охири XX аср бошларида лингвистикада гапнинг психологик тушунчаси ва турланиши кенг тарқалган эди. XIX аср ўрталарида Вилгельм Гумбольдт ғояси остида тилшуносликда психологик назария мукаммалаштирилган.

Тилшуносликда психологик йўналиш мантиқий йўналиш таълимотига реакция сифатида вужудга келди. Психологик йўналиш тилшунослари немис олими Г. Штейнталь ва таниқли рус олими А.А.Потебня, биринчи бўлиб мантиқий синтаксисга қарши танқид билан кириб келдилар.

Айниқса, психологик йўналиш намоёндалари учун характерли бўлган :

А) мантиқий синтаксисга салбий муносабат.

Б) психологияни етакчи ролини нутқ ходисаси ила уқтириб ўтиш.

Г. Штейнталь, А.А.Потебняга ўхшаб, фикр ва гапнинг ўзаро боғлиқлигини ҳақидаги мантиқий синтаксис намоёндалари қарашани танқид қилиб, грамматик мулоҳазанинг умуман мантиқий мулоҳазага ўхшашлиги йўқ дея таъкидлашар эди. А.А.Потебня гапнинг аниқловчисини анқлашдаги қийинчиликларнинг талайгина объектив сабабларини белгилаб кўйди. Гапнинг конкрет хилма-хил тилларининг бир тилнинг ўзида, ҳар хил тилларнинг хилма хил тузилишида, тилларнинг грамматик тизимининг ўзгарувчанлиги шулар жумласидандир. Айтиб ўтиш жоизки, А.А.Потебня гап бўлақларини шахсий грамматик белгиси орқали аниқлашга ҳаракат қилди.

Бизнинг тилларда гап белгилари шундан иборатки, гапга нутқнинг 2 бўлаги киради, агар улар бўлмаса, демак бизнинг гап ҳам бўлмайди.

А.А.Потебнянинг синтактик концепциясини анализ қилиб, академик В.В.Виноградов шундай ёзган эди: А.А.Потебнянинг¹² тарихий рус тили синтаксисининг атрофлича ўрганилишини бебаҳолиги шундаки, у феълли гапни бош келишиқда келаётган от билан, рус тилида шахс ҳаракати деб

---

¹² Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. –М., 1958.-320с

хисоблаган, яна А.А.Потебня асосий ва марказий деб феълли гап атоқли гап билан ўзаро таъсир кўрсатишини белгилаб қўйган¹³.

Психологик йўналиш намоёндалари гап тузилишининг грамматик ва психологик боғланиш муаммоларига кўп аҳамият беришарди. Маълумки гап бўлакларининг бўлиниш харакатларининг факти, гапнинг эгалик кесимлик формаси гапда маъновий жихатдан келишмовчилик ходисаларининг ҳам бўлиб туриши, биринчи бўлиб психологик йўналиш намоёндалари томонидан аниқланган эди.

Психологизм Г.Паул назариясида марказий жойлардан бирини эгаллаган.

“Тилшунослик, психологик жихатдан бутунлай бўлиши керак, қаердаки ноёб фактлар ҳақида сўз кетганда ҳам”. Бундай пайтда тил воситаларининг психологик маъновий иборалари бўлиб, мантиқий урғу ав сўзлар кетма-кетлиги келиб чиқади.

Шу сабабли психологик кесим гапда шаклий ролига қараб эмас, аксинча сўзловчининг тушунчаси пайдо бўлиши пайтига қараб фарқланади. Шундай қилиб, Паулнинг айтиши бўйича гапнинг психологик эгаси ҳам, психологик кесими ҳам, аниқ грамматик шакли билан боғланган эмас ва ҳар вақт уни ўзгартириб туриш мумкин.

Гап грамматик ва психологик таркиби жихатдан турли тилларда ўзаро боғлиқлиги турли характерга эга, яъни тилнинг грамматик тузилишига боғлиқ, деган Г.Паул¹⁴ фикри эътиборга лойиқдир.

Расмий воситалар билан камроқ ривожланган психологик ва грамматик эга, ёки психологик грамматик кесим орасидаги қарама-қаршилик, тилларда анча сушт ҳолларда учраяпти. Бундай қарама-қаршиликнинг сабаби, ривожланган формадаги хилма-хил мантиқий ибораларнинг тушунчалар орасидаги боғлиқликдир.

---

¹³ Мещанинов И.И. Структура предложения

¹⁴ Пауль Г. Принципы истории языка.- М., 1960.-340с.

Шундай қилиб, Г.Паулнинг гап бўлинишининг концепцияси, гапнинг синтактик анализи бўйича ишлаб чиқилган грамматик схемасига имкон бермайди.

Грамматиканинг даражаси психология даражаси билан алмаштирилиб кўйилади, худди ўз вақтида улар мантиқ даражаси билан алмаштирилганидек.

Асрлар давомида шаклланган мустаҳкам гап структураси, Паулнинг асоси беқарор, нотайн хусусий-психологик лойиҳанинг муҳокамасидан ажралиб чиқмайди.

Барча мантикий ва психологик тафовутлар гапнинг аниқланиш нуқтаи назаридан ва унинг бўлиниш принципларига, бу синтактик назариялар қандайдир умумийликни маълум қиладилар. Ҳам мантикий ва ҳам психологик мактабларда, иккала назарияда ҳам хусусий-грамматик белгиларнинг йўқлиги уларнинг умумийлигидир.

Г.Паулнинг катта, муҳим меҳнатининг бу нуқтаи назарида, тилшуносликнинг хусусий саволлари муҳокама қилинганидек, умумий саволлар ҳам муҳокама қилинади.

Г.Паул гапни шундай аниқлайди:

“ Сўзловчининг руҳиятда бир неча тасаввурлар ёки тасаввурлар гуруҳи бирлашувининг содир бўлиши, яна тингловчининг руҳиятида ҳам худди шундай тасаввурлар бирлашувининг ҳаяжон воситаси бўлиб, гапнинг ибораси ифодаловчи рамз бўлиб келади. ¹⁵

Г.Паулнинг фикрича, “ ҳар бир гап бўлаги, қандай грамматик шаклда бўлишидан қатъий назар, психологик нуқтаи назардан эга ми у, ё кесим, ёки боғловчи бўлакчи, шу гапнинг бўлаги ҳисобланади.

Психологик эга ва психологик кесим ўзининг мазмуни билан фарқланади. Психологик эга қандайдир таниқли бўлса, психологик маъно эса янги нимадир бўлади, “ Биз психологик эгани (ёки кесимга мувофиқ)

---

¹⁵ Пауль Г. Принципы истории языка.- М., 1960.-340с.

грамматик эгадан, фарқланиб олишимиз лозим, модомики улар ҳамма вақт ҳам мос келавермайди.

Грамматик эга ва кесим психологик эга ва кесимга мос мос келиши ҳам мумкин. Кўп жиҳатдан улар мос келавермайди чунки психологик даражаси серҳаракат, шахсий ва тез ўзгаради.

“ Karl Fhart morgon nach Berlin “ “Карл эртага Берлинга кетаяпти “ гапда хабарнинг қандай боғланишидан қатий назар, психологик маъноси жиҳатдан тўрт гап бўлакларидан бири бўлиши мумкин.

Отто Есперсен инглиз тили грамматикасининг ва умумий тилшуносликнинг етук мутахассиси, таниқли дания олимининг концепцияси, синтаксис тарихида муҳим ўрин эгаллайди. Мантиқий ва психологик “эга” ва “кесим” тушунчаларини танқид остига ола туриб, О. Есперсон гап бўлақларининг мавжуд системасида итарилиб чиқмоқликка ҳаракат қилади. Есперсон чап бўлақларининг системасидан бош тортган ҳолда, мутлақо бошқа асосий қоида таклиф қилди.

У ўзича гап бўлинишининг уч туркумига алоқага киритди.

Есперсон барча сўзларни бирикмаларга бўлиб чиқди:
A terribly hot weather (хаддан ташқари ёмон иссиқ ҳаво)
туркумларига : **primary** (биринчи туркум) – **weather**, **seconday** (иккинчи туркум) – **hot**, **tertiary** (учинчи туркум) – **terribly**.

Ҳар бир туркум, деярли у ёки бу нутқ бўлагидан иборат эмас. Масалан **primary**, яъни етакловчи (тобе бўлмаган) сўз кўпинча от бўлиши, ёки сифат, ёки равиш бўлиб келади; **tertiary** – равиш, гарчи бу туркумга бошқа нутқ бўлақлари, хатто от равиш бўлиб кириб келса ҳам.

Есперсеннинг нуқтаи назаридан келиб чиқиб, учала туркумни фақат алоҳида сўзлар деб эмас, балки бутун сўзлар бирикмаси деб кўриш мумкин: “бунда уч туркум” – бу фактга асосланган ҳолатда, сўз бирикмалари орасидаги муносабатдир.

Гапнинг уч туркумига бўлиниши Есперсон, алоқа назарияси ва бирлаштириш (*necus-junction*), яъни сўз алоқа назарияси билан тўлдирилди.

Necsus факт асосида – эга ва кесим бирлашувини, яъни маъновий алоқани, гапнинг тузилишини амалга ошириб келади.

Junction - бу сўз ибораларининг фактларга асосланган холдаги алоқа сўзи бўлиб, аниқловчини аниқлайдиган алоқадир. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, Есперсеннинг “ primary, secondary, tertiary” тушунчалари, сўз ўзагига ёки сўз ибораларига боғлиқликни кўрсатиб беради.

Асосий мезон грамматик эмас маъновий туркумнинг белгиланиши бўлиб келади. Шунинг учун О.Есперсен системаси гап бўлинишига аниқлик киритмайди, чунки бу система сўзларни биринчи туркумга, ёки иккинчи туркумга киришини аниқлаш билан шуғулланади.

Шахс ва маънони Есперсен “Necsus” худди икки бўлак, асосий алоқа тури ва гап дея муҳокама қилади. Бунда “primary” асосан эга билан, “secondary” – кесим билан мослашади.

О. Есперсен учун эга ва кесим “Necsus”, “primary”, “secondary” ифодаланган тушунчалар бош обрисида бўлса ҳам, барибир у анъанавий гап бўлинишининг нуқтаи назаридан уларга шундай изоҳ беради : эга – бу нима ҳақида гапираяпти, кесим – бу, эга ҳақида нима гапирётганидир.

“Object”, (тўлдирувчи) Есперсонда худди иккинчи “primary” каби шаклланди. Анъанавий гап бўлинишини танқид қила туриб, Есперсон бари бир ўзининг “учта туркум” ини асосий гап бўлаклари (шахс , маъно , объект) билан солиштиришга ва уларга келишик формасида ифодалашга мажбур: у келишикларни бундай холда ифодалайди:

- 1. Primary – subject, object, predicate case (биринчи туркум – эга келишик лари кесимнинг тўлдирувчиси).**
- 2. Adject case – genitive case (қаратқич).**
- 3. Subject case – time case, measurecase case, manner case, instrumenental case (бўйсинувчан вақт келишиги, образнинг ҳаракат жойи, инструментал).**

Грамматиканинг ишлаб чиқишдаги асл нусха хазинаси бўлиб, унинг туркум назарияси ва синтактик бўйсиниш типи, тилшуносликда шухратга

эришди ва у грамматика назариясининг замонавий аппаратига аниқ таъсир кўрсатди.

Б.А.Илйишнинг, ёзиши бўйича, “уч туркум” назарияси тор доирада ўзининг аниқловчи маъносига эга бўлса ҳам, барибир гап бўлакларининг назариясини ҳам ўрнини боса олмайди.

1.3. Тилшунослик тарихида формал-грамматик мактабни шаклланиши

XIX аср охири ва XX бошларида синтаксис тарихида расмий-грамматик йўналиш вужудга келади, ва у гапнинг мантиқий ва психологик тушунчасига қарши чиқади.

Улар гапни формал-грамматик мактаб вакиллари тузилиш нуқтаи назаридан кўриб чиқиш кераклигини таклиф қилиш билан бирга, мантиқчиларни кескин танқид қилганларидек, психологик йўналиш тарафдорларини ҳам гапни хусусий грамматик белгиларини ўрганишдаги ахамиятсизлиги учун танқид остига олганлар.

Лингвистикага ихтисослашган гап қидирувлари асосан 2 йўналиш бўйича борар эди. Баъзи лингвистлар биринчи планга коммуникация бирликлари каби, гапнинг хусусиятлари билан боғлиқ меъзонларини кўтардилар.

Бошқалари ўзларининг гап аниқлашдаги формал белгиларига таянишар эди. Гап муаммоларининг формал – грамматик ривожланиши ва ўзгариши нуқтаи назаридан ва унинг бўлинишида таниқли рус лингвисти Ф.Ф.Фортунатовнинг грамматик таълимоти нуфузли ўрин эгаллайди.

Ф.Ф.Фортунатов гапнинг лингвистикага ихтисослашганлигини алоҳида сўзларнинг шакллари анализ йўлларида қидирган эди.¹⁶ Аниқ бўлишича Ф.Ф.Фортунатов барча муҳим сўзларни сўз ўзгартирувчи формали сўзларга ажратар эди. Унинг ёзишича: “Алоҳида сўзларнинг салоҳиятини ўзидан ажралиб, формал ва асосий сўзларнинг алоқадорлигини гапирувчининг англаши учун, хусусий маънодаги алоҳида сўзларнинг бу терминдаги формаси” деб номланади. Сўзнинг ўзак ва қўшимчаларга бўлинишининг сўздаги иштирокини биз унинг формаси деб атаймиз.

Ф.Ф.Фортунатов фикрича, алоҳида формадаги сўзларнинг иштироки, бутун алоҳида формал ёки грамматик сўзлар синфларини ташкил этади.

---

¹⁶ Распопов И.П. Актуальное членение и коммуникативно-синтаксические типы предложений в русском языке. Докторская диссертация. М. 1964. - 350с.

Ф.Ф.Фортунатовнинг сўзнинг синфлари хақидаги назарияси барча анъаналарга қарши нутқ бўлимларининг сўзлар классификацияси, юнон грамматикасига кўтарилиши учун ишлаб чиқилган эди.

Сўз ўзгартирувчи формадаги сўзларни ўз ўрнида у кесим формасидаги ва иккинчи даражали гап бўлаклари формасидаги сўзларга бўлиб чиқади.

Ф.Ф.Фортунатовнинг сўз бирикмалари хақидаги таълимоти, шунингдек унинг форма хақидаги таълимотига асосланади.

Сўз бирикмаларининг илмий тадқиқоти тилларнинг типологик фазилатларини очиб беришга ёрдам берди ва конкрет тилларнинг махсус гап тузилишини тамойилларини белгилаб беради. Кесимнинг формаларини Ф.Ф.Фортунатов грамматик гап белгилари деб аниқлади.

Ф.Ф.Фортунатов учун ўз, ичига грамматик эга ва грамматик кесимни киритган грамматик гап бўлиб сўз бирикмалари келиб чиқади. Ф.Ф.Фортунатов тилшунослардан биринчи бўлиб сўзни сўз бирикмаларидан ажратувчи формал меъзонларни аниқлашга мувофиқ бўлди синтаксис назариясини ривожланишига унинг концепсияси улкан таъсир кўрсатди.

Урта “рус грамматик анъанаси, ва у орқали ғарбий, биринчи навбатда Праганинг, Ф.Ф.Фортунатовнинг лингвистлик тартиби, таниқли таъсирга учраган. Грамматиканинг схематик тузилиши, XX аср янги лингвистик таъсирлар остида, абстрактга иштиёқли ва шаклланиши охангдош бўлиб чиқди”.

Таниқли рус олими А.М.Пешковскийнинг меҳнат самараси, гапда синтаксис муаммоларини чуқур ёрита олди. А.М.Пешковский, Ф.Фортунатовдан фарқли ўлароқ “тугалланган сўз бирикмаларнинг муҳим белгилари деб, яъни гапларни, форма эмас, балки кесимнинг маъноси дэб хисоблар эди.”

А.М.Пешковский тилнинг аниқ белгилари билан психологик асосларини, кесимланиш тушунчасини ажратган ҳолда, ўзгартиришни таклиф қилади.

Хусусий грамматик кесимланишдан ташқари, А.М.Пешковский феъллашишга асосланган холда, хар хил формал воситалар билан ифодаланган, умумий кесимлашиш категориясини ажратди.

Гап тузилиши формасининг муаммосини ўрганиш жараёнида, А.М.Пешковскийнинг формал тил воситаларининг хилма-хиллиги, гапнинг тузилиш формал протсессининг қатнашиши хақидаги айтиб ўтилган фикрлари, катта қизиқиш тақдим этади.

А.М.Пешковский гап тузилишининг вужудга келишида, тилнинг воситалари билан ўзаро таъсирчанлигини ўрганиш билан бирга: “Улкан ходисаларга интонация воситалари эркин характери билан ажралиб туради.....”

А.М.Пешковский рус тили синтаксисининг тарихида биринчилардан бўлиб, гапнинг ритмик талафузларига аҳамият берди.

А.М.Пешковский ўз ишларида грамматик ва интонация воситаларининг ўзаро таъсирчанлигини кўриб чиқмаса ҳам, гап тузилишининг расмийлаштириш роли хақидаги эслатмаси, синтактик назариянинг ривожланишида катта рол ўйнайди. (У талаффуз ва сўз тартиби грамматикани ўрганиш доирасидан ташқари туради, деб ҳисоблар эди.)

Интонация ва сўз тартибини А.М.Пешковский “ёрдамчи” воситалар деб ҳисобларди.

Барча синтактик маънолар варианты сўзлар тартиби ўзгаришлари билан яратилади (Мен эртага сеникига бораман, сеникига мен эртага бораман, эртага мен сеникига бораман, мен сеникига эртага бораман ва х.к, доимо интонация ўзгаришига қараб ўзгаради), мутлақо сўзлар формасига қараб ифодаланган маъновий кўмакчи сўзлар ҳам четланадилар. Бизнинг сўз тартибимиз интонацияга нисбатан камроқ грамматик восита бўлиб келади. Интонацияда биз бир неча интанацион воситаларнинг бирлашишини топдик, унда хусусий грамматик воситалари бутун бир маъно учун яратилган, лекин сўз тартиби соҳасида бундай ходисани топмадик. Шу билан бирга, биз сўз тартибини фақат ёрдамчи воситалар каби аниқлашимиз эмас, балки

интонацияга нисбатан худди ёрдамчи восита иккинчи даража деб аниқлашимиз мумкин.

А.М.Пешковский ёзувларидан кўриниб турибдики, у интонация ва сўзлар тартибини бошқа грамматик воситалар билан бир қаторга қўймаган.

Охангли воситалар билан ифодаланган маъноларни ўрганиш билан бирга А.М.Пешковский “интонацион кесимликни”, унинг “грамматик кесимликга” қарама-қарши қўйилишини айтади. Улар бир-бирига мос келиб, бир-биридан ажралиб кетиши мумкин. Бизнингча, А.М.Пешковский синтаксиснинг ривожланиш назариясидаги улкан хизмати шундан иборатки, у гапнинг тузилиши процессида феълнинг хусусий формасидан ташқари бошқа тил воситалари ҳам иштирок этадилар, бу тил воситалари ўзаро таъсирланадилар, шу билан бирга мураккаб тил воситаларининг ўзаро тил таъсирчанлигини вузудга келтирадилар, гапнинг хақиқий синтаксис структурасини тушуниши учун.

А.М.Пешковский таърифи бўйича қонун сифатида гап тузилиши жихатидан тил воситаларининг ўзаро муносабати, функционал ва коммуникатив лингвистикани ўрганишдаги муаммо билан боғлиқлик, яна мантиқий ва грамматик даражадаги ўзаро муносабатларни ўрганишда , замонавий синтаксисда алоҳида жуда муҳимликка эга бўлди.

А.М.Пешковский¹⁷ синтаксис назариясининг ривожланишига қўйилган ҳиссасини баҳолаб, Л.А.Булаховский шундай қайд қилган эди: “А.М.Пешковский “ўзининг рус синтаксиси” билан илмий тушунтиришда, (1913 йил) амалиётга тадқиқотига икки моментни олиб кирди, бу мисраинг ритмико – оҳанг (интонацион) томонига эътибор ва синтактик маънонинг экспериментал усулини ёритишдир”.

Ф.Ф.Фортунатов машхур ўқувчиларидан ва давомчиларидан бири бу А.А.Шахматовдир.

---

¹⁷ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. –М., 1956.-365с.

Худди шу одам диалекталогиа қадимий рус адабиёти, фольклор, тарих ва этнография муаммоларининг кўплаб илмий асарлари тегишлидир. Аммо синтаксиснинг ривожланиш тарихи учун, А.А.Шахматовнинг айнан синтаксис соҳасида қилган меҳнатлари улкан қизиқиш тақдим этади. А.А.Шахматов “рус тили синтаксиси” капитал меҳнатида асосий саволлар ишлаб чиқди:

- а) гапнинг бир таркибли ва икки тартибли таълимотига
- б) сўз бирикмаларини таълимотига, тушириб қўйди.

Агар Ф.Ф.Фортунатов синтаксис предметини сўз birlikлари ҳақидаги таълимот деб аниқлаган бўлса, А.А.Шахматов эса синтаксис предметини гап деб ҳисоблаган. А.А.Шахматов : “Инсон нутқининг алоҳида бирикмаларига муносиб тушунчилар бўлаги синтаксисда гаплар деб аталади. Гап ўрганиш синтаксиснинг вазифаси, яни сўз ифодаловчи бирламчи тафаккур бўлиб келади.” – деб ёзган.

А.А.Шахматов учун гап таълимотини яратмоқ, катта аҳамиятга эга, чунки “тил ўз элементларида туғилди ва гапнинг таркибида ривожланди, ёки гап сўзда топилган яққа фикр усулининг топишиши”.

А.А.Шахматовнинг “гап назарияси ўзагида коммуникация ҳақидаги таълимотда, асосий ягона фикр, худди икки психологик тасаввурлар бошқа одамнинг мақсадини етказиш кабидир”.

Бирламчи ёки коммуникация бўлаклари бўлиб, психологик шахс ва психологик маъно бўлади, улар орасидаги алоқани маъновий деб аталган. А.А.Шахматов, бунда у ҳукмрон тасаввурини субъект (шахс), маънони эса қарам яни тобе деб ҳисоблаган. Ҳар бир психологик коммуникация турида шахс ва маъно иштирок этади, улар конструктив гап бўлаклари бўлиб келади.

А.А.Шахматов ҳар қандай коммуникацига икки бўлакликни ўрнатади, сўнгра гапни бўлақларга бўлади. Масалан, “ Биздан кўрққан қарға баланд шохга учиб кетди”, гапда тобе бирикма бўлади: “Баланд шохга учиб кетди”, лекин фақатгина “учиб кетди” кесим бўлади, ҳукмрон группа таркиби “Биздан кўрққан қарға” бўлади.

А.А.Шахматовнинг психологик нуктаи назаридан келиб чиқиб, кўриниб турибдики, коммуникация тушунчаси, ҳақиқатдан мантиқий бўлиб келяпти, “Хукмрон таркиб” ва “тобе таркиб” грамматик шахс ва маъно тушунчаси билан мос тушади. А.А.Шахматов тавсиясига мувофиқ, асосида коммуникация таълимот муносиблиги аниқланганда, шундай маъно борки, унда гап-бу тил бирлиги бўлиб ва тафаккур бирлигини ифодалаш учун хизмат қилади.

“Гап-бу гапирувчи ва тингловчи томонидан қабул қилинадиган нутқ бирлиги бўлиб, худди грамматик бутун ва фикрни ифодаловчи бирлик каби хизмат қилувчидир”.

А.А.Шахматовнинг гап ҳақидаги назариясида, унинг икки ва бир таркибли гаплар ҳақидаги таълимоти, хилма-хил типдаги гап бўлинишининг хусусиятлари синтаксис назариясининг ривожланишида катта рўл ўйнайди. Синтактик меҳнатларини баҳолай туриб академик В.В.Виноградов, А.А.Шахматов ҳақида шундай ёзган: “А.А.Шахматовнинг синтактик ишларининг рус тилшунослик тарихида ахамияти жуда каттадир”. А.А.Шахматовнинг “синтаксисда биринчи бор улуғ манбаалар йиғилган ва бу замонавий рус тилидаги синтактик йиғилмаларнинг хайратланарли даражадаги характерга эга бўлган, айниқса ҳар хил гап турларининг доирасидаги бойликдир. Биринчи бор А.А.Шахматов гапнинг ҳар хил турларини характерламоққа, кунт билан таърифламоққа, ва бу ранг баранг такис системани топмоқликка ҳаракат қилди. Биз учун замонавий рус тили синтаксиснинг соҳасида А.А.Шахматов кўпгина конкрет кузатувлари ва мулоҳазалари сўз бирикмалари ўзининг бебаҳо маъносини сақлаб қо

1.4. Гап тахлилининг дескриптив тилшуносликдаги муаммолари

Дескриптив тилшунослик, одатда америка тилшунослик Йелек мактаби деб назарда тутилади, ва унинг асосчиси таникли америка тилшуноси Леонард Блумфильдир, “Язык” китобининг муалифи (1933 йил). Айнан дескриптив тилшунослик намоёндалари, баъзибир замонавий синтактик концепцияларини яратдилар ва янги тадқиқот усуллари билан синтактик ишларни бойитдилар, булар: дистрибутив тахлил, трансформация усули.

Блумфильддан ташқари бу мактабга Б.Блок ва Д.Ж.Трейгер (“Очерк лингвистического анализа”, 1942) З.Харрис (“Лингвистикани тузилиши методлари” 1951 йил ва “Тузилган лингвистика”, 1961 йил), яна Ч.Хоккей (Фонология бошқаруви, 1955 ва Замонавий тилшунослик босқичи, 1958 йил) ва Г.Глисон (Дескриптив тилшуносликка кириш 1955). Дескриптив тилшунослик аъзоси бўлиб, америка тилшунослик уюшмаси томонидан чоп этиладиган журнал “Language” бўлади.

Маълумки, Соссюр фикрларининг таъсири остида ва ёш грамматикларга тилшуносликда худди атомизмга қарши бўлганидек, XX аср тилшунослигида янги лингвистик йўналиш вужудга келди ва у структурализм дея ном олди.

XX аср структурализмининг вужудга келиши илм билан раванқ топди. Тузилиш маъноси XX асрда кенг тарқалган тушунчалардан бири бўлиб қолди. Бу тушунча аниқ фанлар билан биргаликда вужудга келди. Бирламчи фикрлар ва тузилишлар турли илмларга кириб келди, тилшуносликка ҳам.

Умумий “структурализм номи остида:

- Прага мактаби,
- Копенгаген мактаби,
- Америка мактаблари бирлашади.

Бу мактабларнинг ҳар бири ўз лингвистик ва фалсафий нуқтаи назарлари билан характерланади. Шу билан бир вақда, барча мактабларнинг ўзаро умумийлиги ҳам бор.

Умумий ва энг асосий фарқ, барча йўналишлари тузилишларининг нуқтаи назари тилга қаратилган бўлиб, худди бўлақларида фақатгина ўзаро

таъсирчанлиги бор системага қаралгандек. Бу фикр аниқ қилиб, Фердинанд Соссюрнинг умумий тилшунослик курсида ифодаланган бўлиб, структурализмнинг асл байроғи бўлди.

Барча структурал мактаблар учун умумий деб кейинги ҳолатлар келиб чиқади:

1. Тил- бу белгили система, тилнинг бўлиниш савияси-бу унинг энг муҳим хусусияти;
2. Асосий тил бирликлари – бу фонемалар ва морфемалар (сўзлар ва конструкцияларнинг вужудга келиши учун асос). Парадигматик ва синтагматик муносабат тил тузилиши бирлигининг асосий формаси бўлиб келади.
3. Тил таърифининг синхрон усулига афзаллик берилиши.
4. Структуралистлар учун тилнинг тузилиши бирликларидаги методларининг муаммолари жуда муҳим маънога эга.

Америка мактаблари структуралистлари Европа структуралистларининг анъаналарини давом эттирдилар, аммо тилнинг текшириш йўлидаги кўпгина саволлари бўйича ўз йўлларида кетдилар.

Л.Блумфильднинг “Тил” китоби лингвистик тадқиқот ишлари йўлида америка лингвистлари учун ўқув қўлланма бўлди.

Бу китобда олимлар томонидан берилган лингвистик тадқиқот ишларининг масалалар, принциплар ва усулларининг қоидалари, асосий дискриптив лингвистика бўлади.

Бирлаштирувчи марказ бу ўзининг атрофида турли америка структурализмининг йўналиш группаларини йиғган. 1924-йилда тузилган “The linguistic Society of America” - Америка лингвистик жамияти бўлди.

АҚШда лингвистик ғоялари ва методларининг шаклланишида ва ривожланишида у улкан рол ўйнади.

Айнан XX аср бошларида Америка тилшунослигида, баъзи бир характерли чизиқлари бўлдики, улар АҚШ лингвистикасининг ривожланишидаги айрим ўрганишларда тузилиш бўлди. Барча Америка илмлари характерли

бўлганидек, америка лингвистикаси учун прагматизм ўзига хосдир, яни илмий қизиқиш билан амалиётларининг бирикмаси бир бўлганидек.

АҚШда тилшунослик назариясининг ривожланишида, бошидан кўпгина хинду тилларни амалиёт ила ўрганишда боғлиқлик бўлган биров уларнинг ёзуви бўлмаган. Маълум бўлишича, Европа лингвистикасининг анъанавий методлари, ёзувсиз тилларини ўрганишда умуман яроқсиз эди.

XIX асрдаёқ АҚШда хинду тилларни қайта ишлашда амалий эҳтиёж вужудга келган, энг аввало маъсулиятли инсонларнинг ишларини осонлаштириш учун.

Асосий Америка тилшуносларининг вазифаси ушбу тилларнинг таъриқлашдан иборат деб саналарди. Фонетика – фонологик, лексик, грамматик хусусиятлар индей тилларининг янги усуллари ва йўлларининг лингвистик тахлилини яратишда улар лингвистик назарияни табиий ривожланишини талаб қилганлар.

Бошқа масала Америкалик лингвистлар олдида айнан бундай қўйилган эди: бошқа кўпгина тилларнинг тезкорлик билан ўрганилиши масаласи фақатгина янги тилларнинг хусусиятларини ўрганишда лингвистлар қизиқишларини кенгайтирибгина қолмай, балки уларни инглиз тили тахлиliga мурожаат қилишга мажбур қилди, ёки лингвистик тахлилнинг янги усуллари инглиз тили маълумотларида синалди.

Инглиз тили лингвистлари билан ўқитувчиларнинг ҳамкорлиги, тилшунослик назариясининг ривожланишида жиддий рағбат бўлди.

Ниҳоят Америка лингвистикасига амалий таржимани вужудга келтириш учун бўлган мухтожлик катта таъсир кўрсатди. Кўпгина америкалик лингвистларга формал тил тахлилининг тузилиши ва ривожланишидаги фикрлар ўзига хос бўлган.

Шундай қилиб, дискриптивистларга тилни регистрация фактларининг кетма-кетлигини изохлаш эмас, аксинча таърифлаш марказий масала бўлиб қолди. Морфемалар дистрибуциясини ўрганиш шуни кўрсатдики, барча фикрларни ҳосил қилидан аввал, морфемалар баъзибир оралик элементлар

билан бирлашади, яни ўз навбатида бир бири билан бирлашиб бир бутун мулохаза хосил қиладилар.

Шуни таъкидлаш лозимки дескриптивистлар фикрини ва гапни жарангли ва ёзма нутқ бирлиги деб таққослашни таклиф қилганлар.

Бундай фикрларни тушуниш учун материал спецификаси ва унинг тахлил методлари белгиланган эди: Америка дескриптивиствици индей нутқини ўрганишда ўсди, бу қабилалар на ёзувни на лингвистика таърифнинг анъаналаридан хабардор эдилар. Бундай ҳолатда дескриптивистлар анъанавий гап тушунчасини инкор этишга мажбур бўлдилар.

Гапнинг бевосита - тузилиши бўйича бўлиниши

Конструкция асосий синтактик бирлик деб тан олинади. Конструкция тузилган бирикмаларидан ва ўзи ҳам тузувчи анча катта бирлик бўлиши мумкин. Дескриптивистларнинг айтишларича, гап бўлинишининг асосий усули бўлиб, бевосита тузувчи модель бўлади.

Грамматика бевосита тузувчиларини бирлик билан бўлиб булар бевосита тузувчи (БТ) деб аталадилар.

Гапнинг бўлиниши бундай ўтказилади, ҳар бир бўлиниш босқичи - конструкциянинг максимал узунлиги билан ажралади яъни бундайлар ўз навбатида кейинги бўлиниш сонини максимал даражасига олиб келади.

Бундай бўлақлар бевосита - тузувчилар деб аталади. (Immediate constituents).

БТ граматик син терминларида шундай аниқланадилар:

БТ тахлили бўйича одатда тузувчини ичида марказий (бош)компонент ва унга тобе бўлган кампаненти ажратиб кўрсатиш мумкин, ва бу компонентлар ядроси ва йўлдоши деб ном олдилар.

Бу инглизча гапнинг бўлиниши БТ методи бўйича бундай ўтказилади: ҳар бир БТ бўлинишининг кейинги бўлиниши этапида яна икки максимал узун бўлаққа бўлинади ва биз калта сўзларни ололмаймиз, синтактик даражага тегишли бўлмайди.

БТ методларининг фазилатларини ва камчиликларини анализ қила туриб, берилган метод дескриптив анализининг тилли фактларининг натижаси бўлиб келади деб белгилаб қўйиш керак. Лингвистик тадқиқотларнинг кейинги шаклланишига ўтишда, бу усул жиддий характерланади.

Таниқли лингвист Ю.С.Степановнинг¹⁸ ҳаққоний ёзишича “БТ методининг қўлланилиши, ҳар қандай фикрни аниқ ва карама-қаршиликсиз, худди психологик ёки “мантиқий” шахс ва маъно, хаттоки анъанавий лингвистик тушунчалар “эга” ва “кесим” ёрдамисиз ҳам таърифлашга йўл қўяди.

Бироқ, БТ методи гапни сўз ибораларини сўздан ва давомий, морфемаларидан, инсон мулоқотининг ҳақиқатга яқин конкрет бирлигини таърифлашга йўл қўймайди”.

Дескриптив лингвистика асосида қурилган, Л.Блумфильд морфология ва синтаксиснинг принципал чегараланишини синтактик конструкция (сўз ибора) ва гап орасида келтирмаган эди.

“Энг жиддий қийинчилик шундан иборатки, БТ нинг модели етарли кучга эга эмас ва у лингвистик тадқиқотлардаги хима-хиллигида ва унинг муаммоларини ечишда ожиздир”.

Бунга ишонч хосил қилиш учун, 2та мисолда тўхталиб ўтамиз. Кейинги гапларни солиштирамиз:

1.Ўқувчи китоб ўқияпти.

2.Ўқувчи китоб ўқияптими ?

3.Ким китоб ўқияпти ?

Хар бир ўзбек тилини билганга аниқки, “Ўқувчи китоб ўқияпти”- дарак гап, “Ўқувчи китоб ўқияптими ?” ва “Ким китоб ўқияпти ?” – сўроқ гаплардир.

---

¹⁸ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания.-М., 1975.-200с

II Боб. Функционал тилшуносликда гапнинг тахлили

Синтактик ишлардаги гап муаммоларининг коммуникатив функционал нуқтаи назарига охирги йилларда жуда кўп ахамият берилляпти.

Айни дамларда лингвистик тадқиқотларда функционал морфология, функционал синтаксис, функционал грамматика тушунчалари ва тилшуносликнинг кенг функционалиги кенг шароитда иштилаяпти. Тилшунослик тарихидан маълумки функционал тилшкнослари бу Прага тилшуносларидир.

Модомики Прага тилшунослик тўғарагида функционал усуллар назарияси биринчи босқичли ўринни эгаллар экан, бу мактабни функционал тилшунослик мактаби деб хам аташади.

Прагаликлар тилшунослик объектини ўз асосларидан келиб чиқиб тилни аниқ мақсадлар ила одамлар жамиятида ишлатиладиган восита деб аниқлаганлар. Тил бу аниқ мақсадни ифодалаш учун хизмат қиладиган воситалар системасидир.

Прага структуралистларининг тилшунослик нуқтаи назарлари Соссюр ва Бодуен де Куртенеларнинг ғояларининг таъсири остида шаклланди. Аммо Прага тилшунослик тўғарагининг аъзолари Соссюра меросини танқидий қайта ишлаб чиқиб ва бойитишга эришдилар, айниқса синхрон ва диахрон муаммоларига нисбатан.

Прагаликлар жуда тиришган ҳолда, диахрон ўрганиш ўз ичидан фақатгина система ва функция тушунчаларини чиқариб ташлаб эмас, аксинча бу тушунчаларсиз тўлиқ бўлмаслик ҳақидаги тезисни таърифлаб беришади.

Тилнинг вазифалари ва бирикмаларининг хилма-хиллигини ошкор қилиш ва ўрганиш, Прага тилшунослирининг асосий тезисларидан биридир. Бошқа кўпгина муаммолари ичида прага мактабларининг олимларини қизиқтирган муаммоларидан фонема муаммолари алоҳида ўрин тутган.

Бодуенде Куртаненинг меросини танқидий ишлаб чиқиб ва Ф.де Соссюранинг баъзи бир таълимот низомларига таянган ҳолда, Прага

структуралистлари янги тил ҳақидаги илм соҳасини, яни фонологияни яратдилар.

Н.С.Трубецкой ўзининг “Фонология асослари” ишида фонетикани фонологиядан фарқлаган ҳолда фонемага аниқлик киритади, фонемалар қоидаларининг фарқли вариантлари ва бирикмаларини шакллантиради. Н.С.Трубецкой оппозициялар ва улар турларининг (бирҳадли ва кўпҳадли ва х.к) ҳақидаги таълимоти тил фанига кўшган жиддий ҳазинаси бўлди.

Фонологик даражани ўрганишида оппозициялар ва дифференциал белгилари ҳақидаги фаннинг вужудга келишига тилнинг грамматик ва семантик аспектларини ўрганишида самарали бўлиб чиқди. Функционал тилшунослик прагалик намоёндалари учун тил ходисаларини ўрганиш методли негизининг асосий қонун – қоидаларида функция тушунчаси хизмат қилади.

“Прага функционал тузилиши мактабининг руҳиятида, тил коммуникация тартиб воситаси бўлиб тушунилади, аниқроғи, коммуникатив воситалар захирасининг асосий бўлагидир. Бу барча тиллар компонентлари охириги ҳисобда шакллантиришни билдиради – коммуникация воситалари каби. Мулоқот умумий ва асосий “тил системасининг мақсади бўлиб келади” .

Прагалик тилшунослар “тил” ва “нутқ” Соссюранинг тушунчаларини грамматика ўрганишидаги конкрет саволларидан фойдаландилар, алоҳида синтаксининг фани ва унинг даражалари, шакли ва хусусиятлари, гапнинг табиати ва гап бўлаклари саволларидан фойдаландилар.

Синтаксис муаммолари функционал яқинлашиш тадқиқот ишларида, Прагалик Функционал тилшунослик асосчиларидан бири В.Матезиуснинг меҳнатлари тақдим этилган бўлиб, бу ишларда таниқли синтактик принциплари “Гапнинг актуал бўлимининг номи остида батафсил ишлаб чиқилган эди”.

Таниқли инглиз олими А.Гардинернинг “Нутқ ва тил назарияси” китоби, ўз ичига Соссюрининг тил ва нутқ позицияларининг формал ва маънавий гап аспектларининг ўзаро муносабатларини ўрганиши вазифасини олган бўлиб,

айниқса қизиқарли ишлардан бири бўлди. А.Гардинер¹⁹ гапнинг асосий грамматик белгиси деб маънавий актни ҳисоблар эди, уни “нимадир нималар ҳақида гапиради, деган маънолардан иборатдир” дея тайинлаган.

Модомики берилган маънавий аниқлик ҳар доим ҳам анъанавий маънавий тушунчалар билан (эгадан кесим) мос келмаганлиги туфайли, А.Гардинер “формал” ва “ҳақиқий” эга ва кесимни ажратишни таклиф қилади.

Масалан: **“Генри келди, гап бўлаклари грамматик воситалардан фойдаланилганлиги туфайли ўзгариши мумкин, кўпинча, урғу ҳам”.**

Henry has arrived гапига, **“Генри нима қилди?” саволига жавоб – эгадир.**

Ва кесим ягона формал ва функционал тузилишини ҳосил қилади, “Ким келди” саволига жавобида эса, функционал маъно Генри бўлади. Функционал грамматиканинг асосий қонун – қоидасини ишлаб чиқишда функционал тилшуносликнинг француз мактаби (А.Мортине ва унинг мактаби), яна Г.Гийоманинг, Э.Бенвенистнинг ишлари алоҳида ўрин тутди.

Охирги вақтларда Ф.де Соссюрнинг орасидаги тушуниш асосидаги муносабат синтаксис саволларини, олмон тилшунослари фаол ўрганишяпти.

Ганц Глинцнинг “Гап бўлақларининг олмон грамматикасидаги тарихи ва танқидий назарияси” китоби, нутқ бўлақларининг қурилган системаси нуқтаи назаридан, шунингдек гап бўлақларининг қурилиш системасининг нуқтаи назаридан келиб чиқиши катта қизиқиш тақдим этади.

Г.Глинц грамматикада гап бўлақларининг замонавий тиллардаги тузилиш системасини асосли танқид қилиб, ўзининг гап бўлиниши системасини таклиф қилади. Г.Глинц гап муаммоларини ўрганишида тил ва нутқ орасидаги чегараланиши асосидаги ишлаб чиқиш методларидан фойдаланади.

Ф.де Соссюрнинг изидан Г.Глинц тилни нутқга қарама-қарши қўйилган психик ходиса деб тушунади. Г.Глинц гапни блокларга бўлиб, бу блокларни “*stelungsglieder*” деб атайди.

---

¹⁹ Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М., 1965, 280с

Бу блоклар:

1. Бошқа аналогик сўзлар ёки сузиборалар билан, принцига қараб уларнинг имкон қадар ўрнини босиши, шунга қараб гап схемаси ўзгаришсиз қолиши,
2. бу белгиланган бўлақлар бир сўздан ёки сўз ибораларидан иборат бўлиши мумкин.
3. Булар орасидан бош бўлақларни (*hauptglieder*) ва боғлиқ бўлақлар (*unterglieder*), туфайли Глинц анализловчини тушунади.

Г.Глинц ўз методини қабул қила туриб, шундай хулосага келади, бунга гапнинг бош бўлаги кесим бўлиб келади, бу *leitglied* (етакчи бўлақ) деб номланади. Гапдаги пухта вазиятдан ва кесимнинг ўзгармас феълли характеридан Глинц феълнинг категорияларига эмас, балки феълнинг мулоҳазасига ёндошади.

Охир оқибат Глинц, гапнинг бош бўлаги *Verbum Finitum* бўлади, деган хулосага келади. Гап бўлақларининг асосий белгиси бўлиб, берилган сўзнинг шакли, унинг у ёки бу нутқ бўлагига алоқадорлиги маълум бўлади. Глинц функцияни у ёки бошқа сўзларни формаси орқали аниқлайди.

2.1. Прага тилшунослик мактабида гапнинг бўлакларга ажратиш масалалари

Маълумки, функция назариясини ишлаб чиқишда Прага тилшунослик мактаби катта рол ўйнайди.

Мураккаб гапнинг бирлиги бир эмас, аксинча бир бутун катор белгилар йиғиндисидан иборатдир. “Гап – ноаниқ вужудга келган, чекланмаган йиғинди: бу ҳаётнинг ўзи тилни ҳаракатлантиради. Гап билан биз тил соҳасини худди белгилар системасини ташлаб кетиб, бошқа оламга, яъни тил оламига мулоқот воситалари каби, нутқимиз ҳукм сурган оламга қирамиз”.

Тилшунослик тарихида гап муаммоларини ўрганишга хилма-хил вазиятлар билан ёндошганлар: логик, психологик ва формал грамматик. Лекин бу ёндошишларнинг биттаси ҳам гап тарихининг ўрганишда гувоҳлик берганидек, гапнинг тил системасидаги илмий тушунтириш, муаммоларининг шакллантириш ва ишлашининг муаммолари беҳаддир. Барча тиллардаги синтаксиснинг марказий муаммоларидан бири – бу гап бўлинишининг масаласидир.

Бу гап тузилиши масаласи: гап бўлинишининг воситалари туфайли биз гап қандай жойлашганлигини тушунтириб беришимиз мумкин. Маънавий категориянинг қандай ифодаланиши ҳар қандай гапнинг ажралмас воситаси бўлиб келади. Маълум бўлишича, маънавий категория (маъно, маънавий муносабат) синтаксис назариясида, худди хилма-хил гап турларини битта синтактик категорияга бирлаштирувчи марказий категория сингари кўриб чиқилади. Маънавийлик гапнинг асосий белгиси, воситаси бўлиб саналади.

Маънавийлик илмий ғояларининг ривожланиши ва ўзгаришини ўрганишда синтаксис тарихида маънавийликнинг ҳар хил изоҳланиши турли тушунтирилади баъзида эса ўзаро мустаснолик нуқтаи назаридан, берилган категориянинг борлигини тушунишни кўриш мумкин. Маънавийликнинг махсус актуал муаммоси, функционал тилшуносликнинг ривожланишига эга бўлди, бунда коммуникация процессида иштирок этадиган, тил воситаларининг функционал ўрганилишига катта аҳамият берилади.

“Прага функционал – тузилиш мактабининг рухиятида, тил коммуникация восита системаси деб тушунилади, аниқроғи эса системаси деб саналади. Бу дегани барча тиллар компонентлари охириги схемада коммуникация воситалари каби функционалади”.

Айнан Прага функционал тилшунослик чорчўпида, гапнинг актуал бўлиниш назарияси вужудга келди, ва у синтаксис назариясида олдинга кўйилган улкан кадам деб саналади. В. Матезиуснинг назариясига таянган холда, гапнинг маънавий бўлиниши элементлари бўлиб:

- а) фикрнинг оқибат нуқнаси (асосий), яни шу нарса, таниқли бўлиб келади,
- б) фикр айтиш ядроси, яни гапирувчи фикр баён этиши асосида шунинг бор эканлигидир.

В.Матезиуснинг асосий хизмати гапнинг актуал бўлиниш таъминотида шундан иборатки, у гап бўлиниш муаммосининг тилшунослик вазиятини психологик тилшунослик намоёндаларидан фарқлаган холда муҳокама қилиш керак деб ҳисобларди.

В.Матезиус тил воситаларини ўргатишга катта эътибор берди, булар сўзлар тартиби ва оханги, ва унинг фикрича асосий тил воситалари гапнинг актуал бўлинишининг комплектини ифодалайди.

Замонавий синтаксис ишларида синтаксис ишларида синтаксис бўйича гап ва унинг бўлиниши, кўпинча илмий тадқиқотчиларнингдиққатини ўзига тортадиган ходисалар тез-тез хинд-европа тилларда учраб туради, айниқса гапнинг сўзлар тартиби ҳисобига бўлиниши ва гап таркибида лексиканинг морфологик ўзгармас охангининг бўлинишидир.

Актуал бўлиниш назариясига нисбатан белгилаб ўтиш жаезки, тарафдорларнинг нуқтаи назаридан берилган бундай назария хамиша хам тўғри келавермайди.

Актуал бўлиниш билан шуғулланадиган тилшуносларининг мулохазалари, тил системасидаги бундай бўлинишлар қандай ўрин эгаллайди, деган саволда тарқалади. Синтактик ва актуал бўлинишлар орасида қандай боғланиш бор, актуал бўлинишлар орасида қандай боғланиши бор, актуал бўлиниши билан

боғлиқ ходисага қарашлими, ёки синтактик бўлиниш тартиб ходисаси борми ёки йўқми.

Аmmo шуни белгилаб ўтиш жоизки, актуал бўлинишлар билан, гапнинг синтактик ва актуал бўлинишлари ўзаро муносабат планида ҳар хил йўлларда бўлинишига қарамай, барча ишларда у ёки бу гапнинг тузилиши характери икки хилликда, берилган ёки янги синтактик коммуникатив бўлинишида эътироф қилинмоқда. Хулосалар гапнинг формал ва маъновий тарафларини ўрганишда келиб чиққан актуал бўлинишлар бир-биридан айро ҳолда, синтактик ва актуал, бир гапнинг ўзида 2 хил тузилиш планининг муқаррар эътироф қилишга олиб келади.

Шундай қилиб, **“Менинг ўғлим университетга ўқишга кирди” гапида биз мантикий урғу қўйиш имкониятига эга бўламиз ва гапни маъносини мавзу ва маънога бўла оламиз: Менинг ўғлим университетга ўқишга кирди, Менинг ўғлим университетга ўқишга кирди, Менинг ўғлим университетга ўқишга кирди. Шундай қилиб битта грамматик структурада, актуал бўлиниши туфайли, тўртта фикр, коммуникация процесси вужудга келиши сабабли гапирувчининг оҳанги орқали аниқланади.**

И.П.Распопов²⁰ белгиланишича, фақат актуал бўлиниш “Маънавий актнинг борлигига ва гапнинг шаклланишининг тугалланишига гувоҳлик беради”.

В.З.Панфилов гапнинг актуал бўлиниши, шахсий “маънавий тузилиши фикрларни ифодалаб беришни акс этади”, деб ҳисоблар эди.

И.П.Распоповнинг нуқтаи назарида грамматик актуал бўлинишнинг орасидаги ўзаро муносабат, шундай тушунтирилади грамматик бўлиниши, фақат аввалги фикр лойихасини ишлаб чиқиш, кейин актуал бўлиниши туфайли мақсадга йўналтириш ташкил қилинади. И.П.Распопов гап

---

²⁰ Распопов И.П. Актуальное членение и коммуникативно-синтаксические типы предложений в русском языке. Докторская диссертация. М. 1964. - 350с.

бўлишининг икки хил турининг эътирофи асосида, гапнинг синтактик тузилишининг 2 та аспекти ажратиб кўрсатади. Функционал маъно томонидан икки номланган бўлишининг объектив реаллиги уларнинг расмийлаштириш томонидан ҳам бизга гапнинг синтактик тузилишининг икки аспекти хақида гапиришга ҳуқуқ беради.

Бу аспектларинг биринчиси у конструктив – синтактик, иккинчиси эса коммуникатив синтактик деб номланади. И.П.Распоповнинг концепциясига биноан конструкциясини тури “Мен сизга тилайман”, “Ота ўғлини севади”, гап бўлиб келмайди, чунки берилган конструкциялар комуникатив вазифаларга муқаррар муносиб эмас.

Охирги вақтларда синтаксисда янги яни гапнинг синтаксис тузилиши, гапнинг актуал бўлиниши, гапнинг семантик (ёки чуқурлашган) тузилиши, деган тушунчалар пайдо бўлди.

Шу орада гап структурасининг алоҳида босқичларга ажратилиши, шунга олиб келадик, бунда синтаксис, гапнинг маънавий даража бўлаклари мантиқий ва грамматик категорияларнинг ўзаро муносабати, сўз тартибининг грамматик аниқликни йўқотдилар. Гап аспектларини тузилишини ва схематикасини (актуал) алоҳида ўрганиш, бир қатор илмий тадқиқотчиларни синтаксисни кўпгина керакли ўзининг белгиларидан, мулкчилигини йироқлаштиришга олиб келди.

И.П.Распопов, О.А.Крылова – Самойленко В.З.Панфилов, Г.А.Вейхман гапнинг актуал бўлиши соҳасига маъновий муносабатларни ўтказишади.

Гапнинг синтактик бўлишининг остига, актуал бўлинишига қарама-қарши қўйилганда, унинг фақат эга ва кесимга бўлиниши тушунилганда, бошқа грамматик воситалари – сатр урғуси, сўзлар тартиби, шу назария асосида фақат актуал бўлиниши компонентларининг ифодаланиш учун хизмат қилади. Бизнинг назариямизда, гапнинг эга кесимлик морфологик шакли фақат битта кўринишда бўлади. Маъновийлик категориялари, энг тиниқ ва характерли ифода ва маъно воситасидир.

Шу орада гапнинг синтактик бўлаклари, бошқа воситалар билан ифодаланиши мумкин; Масалан, сўзлар тартиби, оханг билан ва х.к.

Гапнинг синтактик тахлили эса ўз навбатида, синтактик, гап бўлаklarинг барча тилнинг категорияларини ифодаловчи воситаларини ҳисобга олиши керак. Шунинг учун синтактик бўлиниш эга ва кесимга морфологик ўлпон бўйича боғланиш билан кифоялана олмайди, гарчи актуал бўлинишга карама-қарши қўйилса ҳам, бу айнан шундай тушунилади.

О.А.Лаптева ҳар бир гап актуал бўлинишга учраши мумкинми, яъни актуал бўлиниш принципи қанчалик ҳар томонлама ечишнинг имкони борми, деган саволларни қўяди.

Грамматик ва актуал бўлинишнинг ўзаро муносабати саволини ўрганишда берилган саволни муҳокама қилиш талаб қилинади. Турли тиллар маълумотларида ёки ҳар хил тиллар маълумотларининг танишиш хулосалари кўрсатилгандек, эга-кесимлик гапнинг тузилиши билан маъно тузилишининг номуносиблиги универсал бўлиб келмайди.

Сўз тартибларининг фазилатларини ўрганиш жараёнида, худди синтактик омилларни хитой тилида ўрганаётгандек, Э.И.Шутова шундай ёзар эди: Хитой тилидаги сўзларни ўрин алмаштирилиши шундай хусусиятлар билан характерланади. Бунда гапнинг марказий муаммоларининг сонига яна унинг формал синтактик мантиқий – маъновий аспектларининг муаммо бирликларини таклиф қиляптилар. Лекин синтактик муносабатлар, синтактик воситалар формаларида маъносиз ифодаланадилар ва бу факт бизнинг нуқтаи назаримизда синтаксис учун муҳимдир. Морфологик ферментлар ўрнига эга синтактик воситалар системасида, синтактик муносабатлар ифодаланиши, белгиланиши керак.

Морфологик формантлар, сўз формасининг тузилиши компонентининг рўлида ижро этади ва гапнинг тузилиш бўлакларида гапнинг структура бирликлари бўлиб иштирок этади.

Лексика бўлаklarининг категориялари ва унинг морфологик кўрсаткичлари турли тил тузилиш даражаларига тегишли ва шунинг учун гап

тузилиш ва унинг бўлиниш хусусий синтактик белгилари билан яни синтактик алоқалар характери билан гап бўлаклари аниқланиши керак.

Гапнинг грамматик тузилишини вужудга чиқараётган синтактик муносабатлар типдаги бош бўлаклари орасида маънавий муносабатлар бор.

Шундай қилиб маънавийлик бу гапнинг бош бўлаклари синтактик воситалари ёрдамида гап тузилишини уюштириш усули бўлиб – грамматик маъно деб ном олган, уларнинг муносабати гапнинг грамматик тузилишини ташкил этади. Модомики, синтактик бўлақларининг тушунчаси эга ва кесим тушунчасидан кенгроқ бўлгани учун яна гапнинг синтактик тузилиш таълимотини, мулохазанинг мантиқий таълимоти билан боғламаганда “грамматик шахс” ва “грамматик маъно” терминларинг ишлатилиши, гапнинг бош бўлақларини белгилаш учун кўпроқ мос келади.

Маънавий тамға гапнинг асосий белгиси бўлганидек, исталган тилда гапнинг синтактик структураси учун эквивалент категорияси бўлиб келади.

Маънавийлик категорияси бир вақтнинг ўзида ҳам синтактик, ҳам сематик категория бўлиб, гапнинг асосий конструктив фактори бўлиб келади. Шу сабабли, тугалланишга, фикрларга эришилади ва гап коммуникатив тил бирлигининг тўла қимматли истеъдоди билан чиқишга эга бўлади. Маънавий муносабатларининг категория мазмунини очиш учун, барча тил воситаларини ҳисобга олиш зарур, яни гап тузилишининг вужудга келишида иштирок этадиган, конкрет характерли ва типик конкрет тил воситалари учун аниқлашни, уларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро таъсирчанлигини, гап структурасининг вужудга келиш процецида белгилашни ҳисобга олиш зарур.

2.2. Гапнинг актуал бўлакларига ажратиш назарияси

Илмий изланишлар, синтактик текширувларнинг назарияси ва амалиётнинг жамланиши синтактик назариянинг бутунлай мураккаблашувига олиб келди. Бу келажакдаги чегарасиз ва мураккаб грамматик илмни ўрганишда турли ёндашувлар ва дунёқарашлардан келиб чиққан ишни ривожланиши янги илмий факторлар ва концептуал аппаратда муаммолар ривожлантиришга олиб келди. Агар бу ечимни хал қилиб бўлмаса янги илмий концепциянинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу ҳолат гап ва унинг ажралоши муаммосини ўрганиш тарихига тааллуқлидир. Гапнинг ажралоши актуал теорияси психологик синтаксисни алмашилишига олиб келди. Изланувчилар гап ажралошнинг ўзгариши сўзлар таркиби ва интонацияни ўзгармас лексико-морфологик таркибнинг мавжудлигида рўй беришини аниқлашди. Лекин улар бу ҳолатда лингвистик муҳитни қандай бўлишини тушинтира олмайдилар.

Синтактик назарияни ўрганишдан аввал лингвистик бўлишни қайта кўриб чиқиш ва назарияни тузилишини гапнинг коммуникатив таркибини кўриб чиқиш керак эди.

“Тилнинг коммуникатив таркиби лингвистик текширувларнинг асосий масаласи бўлиши даркор”. Тилнинг нутқдаги вазифасини ўрганиш ушбу таркибнинг ўрганишида муҳим усул ҳисобланади. Бунда тилнинг вазифаси коммуникатив омиларни пайдо бўлишида жуда муҳим. Прага структуралистлари гапнинг вазифалари назариясини яратдилар ва бу лингвистик анъана тилнинг коммуникатив функцияларини туғилишида муҳим ўрин эгаллади.

Бу йўналишларда шу олиб борган В.Матезиус бу борада яъни коммуникатив синтаксис назариясини ва гап ажралошнинг актуал назариясини ўрганишда ғоят муҳим ишлар қилган. Матезиус куйидагича формула беради: “Актуал ажралошнинг асосий элементлари-бу фикрнинг келиб чиқиш нуқтаси бу ҳолатда аниқ бўлган ёки соддагина айтганда фикр

билдирувчининг фикри осон тушунадиган, айтилаётган фикрнинг мағзи сўзловчининг фикрининг келиб чиқиш нуқтаси тушунилади”.

Матезиус²¹ гапнинг нафақат шаклий бўлаклари (эга, кесим, иккинчи даражали бўлаklar) балки актуал бўлаклари борлигини исботлади. Бу бўлаklar фикрни аниқроқ баён қилишда муҳимлигини айтди. Агар шаклий бўлак-дейди у-гапнинг грамматик таркибини ажратса, актуал бўлаklar гапнинг предмет контекстда таркибга кириш холларини аниқлайди.

Гапнинг актуал бўлаклари гапнинг ягона хабар сифатида қабул қилинишига имкон яратади. Актуал бўлак айтилаётган фикрни аниқ ходисани гап билан боғлайди. Айнан аниқ бир ходиса гапдаги сўзлар ва интонация ўзгарганда гапнинг синтактик структурасини хар хил ўзгаришлардаги муносабатини аниқлаб беради. Лингвистика тарихида гап бўлаклари харакатланиши аниқланган. Бунга классик мисол сифатида Б.Паул: “Карл Берлинга эртага келади” бу ерда фикрни қай мақсадда айтилишидан қатъий назар психологик кесим бўлиб ҳамма тўрт сўз ҳам бўлиши мумкин. Ушбу масалада Д.Хэррис 1751 йилда “Гермес ёки универсам грамматика ва тилга оид фалсафий изланишлар” китобида диққат қаратган. Ушбу хусусда француз адиби 1844 йилда ҳам фикр билдирган. У гапда шаклий бўлаklar билан бирга “харакатдаги ғоялар”, “келиб чиқиш нуқтаси” ва “хабар мақсади гача бўлган бўлаklarни аниқлаш мумкин дейди”. Матезиуснинг асосий хизмати актуал бўлаklar лингвистик позицияда қараб чиқишини ўрганишдир.

В.Матезиус асосий этиборини тил омиллари хусусан интонация, сўзлар тартибини ўрганишга қаратди. Унинг фикрича айнан улар гапнинг актуал бўлаklarида муҳим ўрин эгаллайди. В.Матезиуснинг фикрлари тахминий белгилар сифатида қолди.

В.Матезиусдан сўнги изланишлар унинг фикрини ва тилнинг муҳим материаллари сифатида қайтадан ишлаб чиқишди. Томонлар гап тилнинг

---

²¹ Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. // В кн. Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.-265с

тугалланган бирлиги деб қабул қилдилар. Яъни гап коммуникация мақсадидаги омилдир. Агар коммуникатив масалани мақсад, истак, асосий фикр сифатида аниқласак актуал бўлакни коммуникатив вазифага бевосита боғлиқликни кўрамыз.

Ҳар бир гап коммуникатив вазифани ўтайди. Коммуникатив вазифа ҳолатдан ва сўзловчи истагидан келиб чиққан ҳолда ўзгаради. У билан бирга гапнинг актуал бўлаклари ҳам ўзгаради натижада янги гап ҳосил бўлади.

Масалан: кеча кечқурун спортсменларимизнинг олимпиададан қайтишини билдик.

Сўз тартиби ва логик ундалманинг ўзгаришидан бу 8та актуал бўлакка эга бўлишимиз мумкин. Актуал бўлак атамаси сифатида: “асос ва эргашган бўлак”, “лексик эга”, “лексик кесим”, “фикрий субъект”, “берилган” ва “янги” “фикрий предикат”, “фокусли” ва “фокуссиз”, “аниқ” ва “ноаниқ”, “мантиқий субъект” ва “мантиқий предикат” ва бошқалар.

Ўхирги ўн йилликда айрим тилларда комуникатив бўлакларни ўрганиш замонавий синтактик грамматика ва лингвистик адабиётда қайта ишланмоқда. Хусусан инглиз, чех, немис, рус тилларда, хинд европа тилларида асосий қайта ишлов олиб борилган. Сўзлар тартибининг актуал бўлаклар орқали боғланишини ўрганиш (1-март славян тилида) Матезиус томонидан ишлаб чиқилган. Ундан сўнг актуал бўлакларни ўрганиш чех адабиётида кенг тарқалди, сўнг бошқа давлатларда ҳам.

XX аср 2-ярмига келиб бу муаммо энг илғор муаммолардан бирига айланди. Актуал бўлаклар сифатида қуйидаги атамалар кўлланилиши ҳам мумкин: фикрий бўлак, коммуникатив бўлак, тема-рематик бўлак, логика-грамматик бўлак. Ҳар хил атамалардан фойдаланиши муаммони ечишда ҳар томонлама ёндашиш билан ҳал этилишини талаб қилади.

Гапнинг функционал ва коммуникатив даражалари, гапдаги сўзларнинг грамматик таркибига нисбатан юқорироқ. М-н: инглиз тилида гап бўлаклари 2та гапдаги оғирлик қайси бир бўлакка тушишидан қатъий назар 2 коммуникатив таркибга эга.

Матезиус илгари сурган фикр гап бўлақларини тахлил қилишда лингвистик томондан ёндашувни талаб этади. Матезиус гап бўлақларини логико-психологик тахминини рад этди ва актуал гап бўлақларида тил категорияси мужссам бўлиб, у лингвистика ва психологик таркибга мансуб эмаслигини исботлаб берди. Матезиус актуал гап бўлақларини ўрганишда сўз таркибига ва тилнинг интонациясига аҳамият берди ва улар фикрнинг мағзи деб тушунтирди. Будагов шундай ёзади: “актуал гап булақлари қайси сўзга таалуклигидан қатъий назар, маъно тилнинг таркибига боғлиқ бўлади”.

Актуал гап бўлағи конкрет материал устидан устунлик қилиши керак, лекин бу ҳақиқатда рўй бермайди. Охирги 10 йилда шарқ тилларида (араб, хитой, хинд, бирман, монгол...) актуал гап бўлағини ўрганила бошланди. Ўтказилган текширувлар шуни кўрсатадики, актуал гап бўлақлари сифатида интонация, сўз тартиби, синтактик қурилишлар, артикл, морфемалар чиқиши мумкин экан.

2.3. Гапнинг грамматик ва мазмун аспектларини ўзаро муносабати

Кўпинча тадқиқотчиларни замонавий гап синтаксиси ва унинг бўлиниш тадқиқотидаги ходиса, ўзига жалб қилади, бу ходиса кўпинча ҳинд-европа тилларида учрайди, айниқса гапнинг ўзгармас лексико – морфологик таркибининг оҳанги ва гапнинг сўзлар тартиби ҳисобига гапнинг бўлинишининг қўшилишидир. Бу муаммонинг жуда муҳимлиги муқаррар бўлиб, бу саволнинг ўринли изоҳи синтаксис учун кординал маънони англатади.

Афсуски, белгилаб ўтиш жоизки, бундай изоҳдаги ходиса тилшунослик фанининг тарихида тадқиқотчилар кўпинча шундай хулосага келишарди, улар фақатгина гапнинг синтактик тузилишининг тўғри изоҳига ёндошиб эмас, балки аксинча, уни қийинлаштирадилар.

Тилшуносликда психологик йўналишинамоёндалари Г.Габеленц, Гауль, Ф.Фортунатов гап – бу психологик муҳокаманинг ифодаланиши деб кўриб чиқиш билан биргаликда психологик маъно тушунчасини таклиф қилдилар. Масалан: олмон тилшуноси Г.Габелц таъкидлаганидек, психологик шахс ва психологик маъно гапнинг грамматик бўлақларига лойиқ эмас.

Г.Габелц ўзининг таълимотда асосий эътиборни грамматик воситаларга, яъни урғуга, сўз тартибига ва х.кларга эмас, аксинча, гапдаги психологик шахс ва психологик маънони ифодаланиши, Габеленцнинг фикрича, алоҳида гапнинг грамматик таркибидан узилган ҳолда кўриб чиқиларди.

Биз Г.Паулнинг²² ва Ф.Ф.Фортунатов таълимотларида психологик шахс ва психологик маънонинг аниқланишида мувофиқ изоҳланишини топамиз. Г.Паул гап бўлақларининг формал ва психологик орасидаги чегараланишни жуда аниқ қилиб кўрсатиб берди.

Унинг фикрича, ҳар бир гап бўлаги гапда қандай грамматик функцияни бажаришидан қатъий назар, психологик нуқтаи назардан у ёки шахс, ёки маъно бўлиб иштирок этиши мумкин.

---

²² Пауль Г. Принципы истории языка.- М., 1960.-340с

Масалан: **“Карл Берлинга кетаяпти” гапида, гапирувчининг кайфияти ва эркинлигининг боғлиқлиги туфайли, исталган гап бўлаги психологик маъно бўлиши мумкин.**

Рус тилшуноси Ф.Ф.Фортунатов ҳам грамматик гапни ва психологик муҳокамани чегаралар эди. Психологик муҳокама ва грамматик гапнинг мавжудлиги билан, у гап ва фикр тузилиши мувофиқ эмаслигини тушунтирар эди.

Шундай қилиб, гап маъносининг ўзгариши мисра урғуси, сўзлар тартиби ва оҳанги туфайли ўзгаришини тан олиб тилшуносликдаги психологик йўналиш намоёндалари, берилган ходисани психологик категорияларни: психологик маъноларни киритиш йўли билан тушунтирдилар.

Бундай изохлаш, яни психология асосидаги тилшунослик ходисаларини, уларнинг тиллик моҳиятини тўғри тушунтиришга олиб кела олмасди..

Тилшуносликда психологик йўналиш намоёндаларининг энг заиф жойи, бу тил билан боғлиқ бўлган ходисалар алоҳида муҳокама қилинганлигидир, тилдан ажралган ҳолда.

Агар психологизм намоёндалари тилда фикрни психология принциплари асосида ифодалашни тушунтиришга ҳаракат қилган бўлсалар, гапнинг маъновий бўлишининг тилшунослик вазиятлари билан боғлиқлик ходисасини ечиш учун ҳаракат қилинади.

Гап бўлишининг актуал муаммоси, чехия тилшуноси В.Матезиус ишлаб чиққан принциплари, тилшунослик адабиётида кенг ёритилган эди.

Ўзининг гапнинг актуал бўлиниши назариясида В.Матезиус, гапнинг маъновий ва формал – грамматик бўлинишлари орасида аниқ тафовут ўтказди. В.Матезиус таъкидлашича гапнинг эга ва кесимини аниқлаш билан бир қаторда “Фикр баён қилиш асоси” ҳисобга олиш керак.

В.Матезиус гапириш ҳолатининг конкретлиги гап туфайли бўлишининг, аввал психологик катта йўлда унинг сохталашининг ўрнига асосланиб таклиф билан чиқади. В.Матезиуснинг гапнинг актуал бўлиниши ҳақидаги

илмида, у гапнинг бўлинишув муаммосини, тилшунослик вазиятининг психологик йўналиш намоёндаларидан фарқли равишда кўриб чиқди.

В.Матезиус тил воситаларини ўрганишга катта ахамиятни актуал бўлиши компонентларининг ифодаланиши учун асосий тил воситалари бўлиб келган, унинг фикрича, сўзлар тартиби ва охангига қаратди.

Бизни қизиқтирган бу савол бўйича олмон тилшуноси К.Боастнинг концепцияси ўзгача бўлиб келади. К.Боастнинг фикри кўп жихатдан В.Матезиуснинг фикри билан тўғри келади. К.Боастнинг таъкидлашича, гап труктурасининг аниқлаш асоси “кучланиш принципи”дир.

Гап тузилишининг асосинининг асосини унинг фикрича гапнинг “тема” ва “пема”га бўлинишини ташкил қилади.

К.Боастнинг нуқтаи назаридан келиб чиқиб, гапнинг “тема” ва “рема”га маънавий бўлиниши грамматик бўлиниши билан яни гапнинг эга ва кесими билан тўғри келмайди.

В.Матезиус каби, К.Боаст ҳам маънавий бўлиниш компонентлари ифодасининг асосий воситалари учун, сўзлар тартиби ва охангини белгилайди.

В.Матезиус ва К.Боаст концепцияларининг кучли томонлари шундан иборатки, улар аниқ тилшунослик позицияларида гап бўлинишининг муаммосини кўриб чиқишди ва психологик категорияларидан воз кечишди, шу билан биргаликда, гапда бевосита фикр ифодаланишида қатнашадиган, сўзлар тартиби ва оханги каби тил воситаларини ўрганишга катта ахамият берадилар.

Синтаксис назариясида охириги вақтларда гапнинг маъновий бўлинишининг муаммоси энг актуал саволлардан бири бўлиб келаяпти. Бу муносабатда К.Г.Крушельницкаянинг концепцияси катта қизиқиш тақдим этмоқда.

К.Г.Крушельницкаянинг²³ фикрига биноан, ҳар бир гап бўлагида икки маъно бор: “синтаксис маъно” ва “коммуникатив вазифа”нинг мазмунини “берилган” ва “янги”. Коммуникатив вазифага тобе бўлган ҳар бир гап бўлаги худди “берилган” ва “янги”дек олдинга чиқиши мумкин. “Берилган” ва “янги” мазмунларга К.Г.Крушельницкая махсус синтактик даража деб қаралган.

Грамматик маъно ва “берилган” ва “янги” маъноларнинг ўзаро муносабатига К.Г.Крушельницкая шундай таъриф беради: гап бўлақларининг грамматик маъносидан берилган ва янги маъноларни устма-уст қўяди ва бу маънолар ҳар бир конкрет коммуникация актида охириги мажбурий юк бўлиб келади.

В.Г. Адмони бизни қизиқтирган саволга, яъни гапнинг мақсадига қараб фикр баён қилишнинг бўлинишига ўзгача изоҳ беради.

“Нормал” (эга - кесим) гап тузилишининг алоҳида оҳангли ва сўзлар тартиби билан тузилган гапдан фактли фарқини у худди гапирувчининг йўл-йўриғини билиб олиш иборасини гап структурасининг тузилишида, деб муҳокама қилинади.

Ақтуал гапнинг бўлиниши И.П.Распоповнинг илмий ишларида махсус предмет бўлди. Унинг концепцияларига биноан грамматик ва ақтуал бўлинишларнинг орасидаги фарқи шундан иборатки, грамматик бўлинишда мавжуд объектив, мулоҳазаларнинг реал ҳақиқий предметлар, белгилар, ҳодисалар билан муносабати акс эттирилади.

Гапнинг ақтуал бўлиниши грамматик бўлинишдан фарқли равишда мўлжал томон йўналтирилган фикрларни ифодалайди. Илмий тадқиқотчининг эътирофи билан гап бўлинишининг 2 хил тури, уни гап синтаксис тузилишининг 2 аспекти эътироф қилиш хулосасига олиб келди. Биринчи аспект И.П.Распоповнинг фикрича, фақат ўзининг объекти билан

---

²³ Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения. – ВЯ.№ 6.- 1956.350с

синтактик конструкциясига эга, иккинчи аспект эса гапни безайди, яни унга аниқ мўлжал томон йўналтирилган фикрларни ифодалаб беради.

И.П.Распопов гапни, алоҳида сўзлар ёки сўз ибораларининг ислохоти каби, нутқда муқаррар коммуникатив вазифани бажарувчи деб аниқлади.

И.П.Распопов актуал бўлишининг асосий кампонентини “гапириш асоси” ва “бўлак” деб номланади. И.П.Распопов кўрсатиб берганидек, гапнинг тахлилида иккала бўлиниш турларини албатта ҳисобга олиш керак. Бу икки гап бўлишининг турида айтилган фикр хулосаси, И.П.Распоповни бир гапнинг тузилишида икки планни эътироф этишга олиб келди.

Актуал бўлиниш назоратчисига нисбатан шуни белгилаб ўтиш жоизки, юқорида айтиб ўтилганидек, бу назарияда тарафдорлар фикри ҳар доим ҳам мос келавермайди.

Актуал бўлиниш билан шуғулланадиган олимларнинг мулоҳазалари, тил системасида бундай бўлиниш қандай ўрин эгаллайди, синтактик ва актуал бўлиниш орасидаги ўзаро муносабат қанақа, актуал бўлинишга боғлиқ ходиса, синтактик бўлинишдаги “тартиб ҳодисаларига қарашлими ёки йўқми, деган саволда тарқалади”. Агар И.П.Распопов грамматик ва актуал бўлинишнинг ўзаро муносабатини, икки турли ва гапнинг синтактик тузилишидаги функционал планда бир-бири билан кесишмайдиган муносабатлар деб муҳокама қилса, К.Г.Крушельницкая бу саволга бир неча бошқача вазиятни эгаллайди.

К.Г.Крушельницкая бошқа тадқиқотчилар каби маънавий ва синтактик гап бўлишининг орасидан аниқ чегара ўтказмаса ҳам, ҳар бир гап бўлаги синтактик маъно билан бир қаторда “берилган” ва “янги” маънога эгалигини исботлашга ҳаракат қилади.

“Берилган” ва “янги” маънолари, концепцияга биноан гап бўлақларининг синтаксис маъноларига ҳар бир гапда тўлдирувчи, аммо мажбурий устма-уст бўлиб келади.

Бироқ, шуни белгилаб ўтиш керакки, актуал бўлиниш гапнинг актуал ва синтактик бўлишининг ўзаро муносабат планида ҳар хил йўлда кетса ҳам,

барча ишларда бу савол бўйича гапнинг синтактик тузилишида икки хил фикр айтилаяпти (берилган – янги, конструктив – синтактик, коммуникатив – синтактик, синтактик, мантикий – грамматик, актуал - потенциал).

Адабиётнинг қисқача обзори гапнинг синтаксисига икки аспектли нуқтаи назарни тўғри ўлчамлигини англаш учун, бир неча далиллар фикрни баён қилишга имкон беради.

Дастлабкилардан шуни англаш керакки, гапнинг синтактик тузилиши ва синтактик бўлақларининг ажралиш меъзонлари ҳақидаги саволларга тўғри тушунтиришни киритиш мумкин, чамаси тил ва тафаккур ажралмас бирлик принципларини жалб қилиш билан биргаликда.

Тил ва тафаккур бирликларининг принципларидан келиб чиқиб, англаш вариантлари, гап труктурасини турли изохлашга либ келиши мумкин.

Масалан, гапни формал ва маъновий томонларидан кўриб чиқишда, актуал бўлинишнинг қўлланишидан келиб чиқаётган, бир биридан узилган ҳамда, бир гапнинг ўзида икки тузилиш плпнининг борлигига муқаррар эътироф этишга олиб келадиган, тил ва маъно бирлиги белгиланган принципи билан уларни келиштириш қийин, деган хулосага олиб келди.

Коммуникацияда иштирок этмайдиган формалар – инсоннинг объектив нутқий фаолиятида гап бўлиши мумкин эмас. Коммуникация – бу, аввало, информациялар алоқа воситаси, яъни муқаррар синтактик структурада. Шунинг учун гап муаммоларини алоҳида ўрганиш (грамматик ва коммуникатив) мақсадга мувофиқ бўлмайди, ёки коммуникациянинг табиатига жавоб бермайди.

Инсоннинг фикрлаг процесси, объектив мавжуд предметлар, ҳодисалар ва уларнинг алоқаларининг йўл йўлакай билиниши, бевосита инсон тили билан боғлиқдир. Ҳар қандай фикр, бизнинг бошимизда пайдо бўлиши билан биргаликда, албатта тилимизда ифодаланиб берилади.

Тилда ифодаланмайдиган фикрнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Нима ҳақида ўйланишидан қатъий назар, тилимиздами ёки дилимизда, биз албатта тил асосида фикрлаймиз.

Объектив ҳақиқат муайян фикр шаклида ўз аксини кўриб, тилда амалга ошади ва шунингдек, бир инсоннинг фикри бошқаларнинг мулки бўлади.

Айнан тил туфайли одамлар ўз фикрларини бир бирлари билан алмашишлари мумкин. “Одамда тил билан шаклланиб бўлган” фикр тилнинг асосида амалга ошади, ва у ҳозирги халқнинг тил системасига хос бўлган, гапнинг грамматик тузилишининг асосида, тилнинг формалларида ҳам ифодаланади, ҳам кўрсатилади.

Шунинг учун, тил тузилишининг тўғри илмий тахлили ўрганилиши керак, фикр унинг тилли формасида қандай ифодаланиб берилади.

Маълумки, тилда фикрларнинг мантиқий формалари сўзларда ифодаланадилар, яна сўз ибораларда ва гапларда ҳам.

Гапда муайян фикр турли тил воситалари билан ифодаланади. Хар бир конкрет гапда аниқ фикрнинг ифодаланиши учун грамматик воситалардан биттаси олдинга чиқади ёки ноаниқ мисравий урғу, сўзлар тартиби туфайли аниқланган, ёки аниқ лексико – морфологик таркиб, аммо баъзи тилларда – кесимликнинг махсус морфемолари олдинга чиқади.

Бу тил воситалари хар бир конкрет тилда, гапнинг синтактик структурасини расмийлаштириш учун хизмат қилади. Гапнинг синтактик структурасини расмийлаштириш учун хизмат қилади. Гапнинг синтактик синтактик расмийлаштиришда у ёки бу тил воситаларининг ишлатилиши хар бир конкрет тилнинг грамматик системасига боғлиқдир.

Фикрлар таркиби ва гапнинг тузилишининг орасида зич алоқа, уларнинг ҳеч қандай ваз, яъни гапда ифодаланган гапнинг синтактик тузилиши ва фикрлар мазмуни орасини буза олмайди.

Формал тузилишининг узилган гапнинг мазмундор томонидан ўрганилиши яхши натижага олиб келмайди.

“Гапнинг синтактик тузилишининг муҳокама қилиш прициплари, гапнинг сўз алоқасининг морфологик кўрсаткичлар бўйича синтактик компонентларга бўлинишини бир маром асосида тан олиш, ва бу принцип тушуносликда гап тузилишининг икки хиллик характериға эға деган тўғри фикрға олиб келади.”

Сўзлар тартиби ибора урғуси, артикл ва хизматга оид сўзлар синтаксисда морфологик гаплар қаторида асосий воситалар бўлиб мантиқий фикрни ифодалайди. Синтактик бўлиши фақат морфологи эга ва кесим билан ҳаракатлана олмайди, аммо фактларга асосланиб, актуал бўлинишга қарама қарши қўйилганда синтактик бўлиши айнан шундай тушунилади.

Шу сабабли грамматик шахс ва маъно терминларининг ишлатилиши гапнинг тузилиши учун бига тақдим этилгандек, терминологик чегараланишини синтактик бўлақларни аниқлашда бартараф қилгани учун тўғри бир маромда бўлади ва гапнинг ҳақиқий таъбиатини тўғри тушунишга имкон беради.

Гапнинг синтактик тузилишини таърифлаш учун “грамматик шахс” ва “грамматик маъно” терминлари ишлатилиши эга ва кесим терминларининг оддий бадали бўлиб келмайди, бизга туйилганидек у синтактик гап структурасини текширишда синтактик ва морфологик факторларни аниқ чегаралашга ёрдам беради.

Аввало шуни белгилаб ўтиш керакки, гапнинг синтактик структураси эга ва кесим муносабатида расмийлаштирилади яна тил воситалари билан ҳам.

Эга ва кесим гапнинг бош бўлақлари бўла туриб ва гап тузилишида маънавий алоқа ичидан гапнинг синтактик тузилишининг ядросини ҳосил қилади. Гапнинг икки таркиблиги унинг асосий тузилиши белигси бўлиб, унга сўз ибораларидан фарқли равишда алоқа воситасининг бирлик хусусиятининг ишлатилишига имконият беради. Бирок эга ва кесимнинг аниқ ифодаланиш формаси гап тузилишининг расмийлаштирилиши учун бирлик воситаси бўлмайди. Гапнинг синтактик тузилиши турли тил воситаларидан фақатгина турли таркибдан тузилган гаплардан эмас, балки бир гапнинг ўзида бир хил лексика-морфологик таркибли гапда кўрилади.

Маълум бўлишича жумлавий урғунинг асосий рўли шундан иборатки, у гапда мантиқий маъно ифодаланиши учун хизмат қилади. Сўзлар тартиби ва гапнинг лексико грамматик таркиби ўзгармаса ҳам, жумлавий урғуни ўзгариши билан гапнинг мазмуни ҳам ўзгаради. Масалан: агар жумлавий

урғу грамматик эгага тушса грамматик эга мантиқий маънони ифодалаб бериши мумкин, грамматик кесим гурухи эса мантиқий шахс бўлиб қолади. Шундай қилиб гап мазмунининг ўзгариши жумлавий урғунинг ўзгариши билан тилшуносларга гапнинг синтактик тузилиши характери икки хиллиги хақида айтилган фикрлари учун исбот бўлиб хизмат қилди.

Жумлавий урғунинг ўзгариши билан гапнинг мазмуни ҳам алмашади бундай вақтда мулохаза таркиби фақат гапнинг морфологик (эга кесим) мос келмайди. Жумлавий урғу тил воситаларининг системасида гапнинг синтактик тузилишининг расмийлаштирилишида катта рўл ўйнайди. Сўзлар тартиби, бошқа воситалар орасида мантиқий фикрнинг ифодаланишида катта рўл бажаради.

Гапнинг синтактик тузилишининг яратилишида сўзлар тартибининг рўли бу тартиб эркинлигидан кўпроқдир.

Етарлича эркин бўлиб келган сўзлар, рус тилида, гап бўлақларининг мантиқий функциоларини белгилаш учун ишлатилиши жуда каттадир. Ингилиз тили бу муносабатда ўзгачадир.

Маълумки инглиз тилида сўзлар тартиби етарлича белгиланган бўлиб, сўзлар тартибининг функционал рўлини муносиблигини инглиз тилида мулозаза элементларининг ифодаланиши учун чекланган.

Инглиз тилида сўз тартибининг чекланганлиги бошқа тил воситалари хисобига компенсация қилинади ва улар сўзлар тартиби ва оҳанги билан бир қаторда мантиқий фикрлар компонентларининг ифодаланиши учун олдинга чиқадилар. Бу жихатдан инглиз тилида артиклни катта рўлини бўлгилаб қўйиш керак.

Маълум бўлишича сўзлар тартибининг рўли мантиқий маънонинг ифодаланишида чекланган бўлиб, келганда артикл кучга киради. Артикл ҳам сўзлар тартиби ва жумлавий урғу каби гапнинг синтактик тузилишининг расмийлаштирилиши учун, айнан шу мақсадга хизмат қиладилар.

Гап тузилишининг тахлили барча грамматик воситаларни хисобга олиши улар учун ўзаро муносабатини ва ўзаро таъсирини белгилаб қўйиш керак.

Тил воситаларининг ўзаро таъсири гап тузилишида наъмоён бўлиши шундан иборатки ҳар бир конкрет гапда грамматик воситасида бири етакчи бўлиб, қолганлари эса тобе бўлиб олдинга чиқадилар. Агар сўзлар алоқаларининг морфологик кўрсаткичлари синтактик бўлакларни ажратиш учун асосий воситаси бўлса, жумлавий урғу ва сўзлар тартиби гапнинг синтактик структурасининг расмийлаштирилишида иккинчи даражали воситалар бўлиб чиқади.

АКТУАЛ бўлинишнинг фактли муаммоси фикр компонентлари мантиқий шахс ва маъно морфологик эга ва кесим билан мос келмаганда вужудга келади. Айнан шунинг учун гапнинг тузилишини ва унинг бўлинишининг рус тили материалларида тадқиқот ишларида И.П.Распопов шундай хулосага келади, гап тузилишининг ўрганишида актуал ва грамматик бўлинишини фарқлаш лозим. Авторнинг бундай хулосага келиши унинг онгли равишда ҳатто гап соҳасидан эга ва кесимнинг маънавий бирикмасини чиқариб ташлаб ва буни гўёки эга ва кесимнинг синтактик конструкциясида бирлиги ҳудди аниқланган коммуникатив вазифага муносиб эмас дейишига сабаб бўлди. И.П.Распопов²⁴ фикри билан келишиши қийинлиги шундаги, “Мен сизларга тилайман”, синтактик конструктив турида маънавий муносабат аниқ ифодаланган бўлиб туркумли гап бўлмайди, чунки берилган конструкция муайян коммуникатив вазифага мос келмайди.

Гапнинг фазилатли фарқи бошқа тил бирликларидан иборат бўлиши ундаги муқаррар синтактик бўлакларнинг борлиги, у ёки бу тил воситаси бўлиб ифодаланиши гапга коммуникация актига кириши учун имконият берилишидир.

Бинобарн аниқ коммуникатив вазифага муносиблиги фақат битта фарқ қиладиган белги бўлиб келмайди, бу эса бош белги, гапнинг табиатидир. Ҳар бир коммуникатив актда муқаррар фикр ифодаланади. Бинобарн гап коммуникациясидан ташқарида бор бўлиши мумкин эмас.

---

²⁴ Распопов И.П. Актуальное членение и коммуникативно-синтаксические типы предложений в русском языке. Докторская диссертация. М. 1964. - 350с

Айнан, “Мен сизга тилайман” конструкциясида аниқ гапнинг синтактик бўлаклари бўлиб ифодаланган яни морфологи эга ва кесим оддий оҳангда гапни тузади.

Бу гапни тугалланмаганлигининг сабабларига кесак, Ю.М.Скребнёв тўғри кўрсатади. Уни “лексико грамматик феъл хусусиятларида кўриш керак, коммуникатив феълнинг хусусиятларида эмас чунки тўғридан – тўғри, камдан кам тўлдирувчисиз ишлатилади”. Шунинг учун эга ва кесим хилининг маънавий бирикмасининг чиқариб ташлаш маромли эмас, гап соҳасида синтактик бўлиниши формасининг яғонаси бўлмаса ҳам.

И.П.Распоповнинг нуқтаи назарида грамматик ва актуал бўлинишларининг орасидаг ўзаро муносабат грамматик бўлиниш кўрсатадики дастлабки фикрлар материалнинг қайта ишлаб сўнгра, актуал бўлиниш туфайли мақсадга йўналтирилиши ташкил қилинади деб тушунтирилади.

“Ота ўғлини севади” гапида, И.П.Распоповнинг фикрича, грамматик бўлиниш ҳеч қандай муносабат ифодаламайди. Муқаррар шахснинг муқаррар объектга нисбатан муносабатидан ташқари; ҳақиқатда эса “Ота ўғлини севади” гапида дарак берувчи оҳангда ва унинг морфологик эга ва кесим бўлаклари муқаррар жойлашуви билан грамматик шахс ва маънони ифодалаб, гап ҳосил қилади. Бу ерда синтактик бўлақлар билан фикр элементларининг қандайдир мос келмаслиги ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Лекин муаммонинг қийинлашуви шундаки, қачонки гап бўлиниши сўзлар тартиби, мантиқий урғу ва бошқа воситалар туфайли ўзгарса.

Агар биз мантиқий урғуни “ота” сўзига қўйсак, бунда бу сўз грамматик маънони ифодалайди. “Ота” сўзидаги мантиқий урғули гап шуни англатадики, айнан ота ўз ўғлини севади, бошқа шахс эмас.

Яна бошқа вариант ҳам мавжуд: агар феълли сўзлар гуруҳининг аъзоси “ўғлини” сўзи мантиқий урғуни олса, демак бу сўз грамматик маъно бўлади, бошқа қолган бўлақлар эса грамматик шахсни ифодалаб беради, гарчи

морфологик планда улар қарама-қарши қўйилади, худди эга ва кесим каби, синтактик планда эса аксинча битта бўлак каби олдинга чиқади.

“Ўғлини” сўзига тушган мантиқий урғуни гап, шундай тушунчани англатидики, бунда отанинг севги объекти ўғил бўлади.

Даракловчи охангли гап ва мантиқий урғуни гап турли маъноли мазмунга эгадир, яни ҳар хил гаплар бўлиб келадилар, гарчи лексика морфологик таркиб ва сўзлар тартиби уларда ўзгармас бўлса ҳам.

Шундай қилиб даракловчи охангли биринчи гапда эга ва кесимнинг муносабатлари гап учун етарлича тузилиш белгиси бўлиб келадилар, сўзлар тартиби ва оханги эса бу вақтда ёрдамчи воситалар каби олдинга чиқадилар.

Қолган иккита мантиқий урғули сўзлар “Ота” ва “Ўғлини” иштирокидаги гаплар эга ва кесим алоқаси гап хосил қилмайди, яни эга ва кесим синтактик бўлакдан бири бўлиб келади. Бошқача қилиб айтганда эга ва кесимнинг морфологик алоқаларнинг функцияси синтактик омил каби мантиқий урғу кучига бетараф бўлиб қолади.

Гап сўзлар тартибининг ҳар хил формалари билан ҳар доим ҳам тўғри кела олмайди, чуни улар турли информацияларни ифодалаб берадилар.

Шундай қилиб жумлавий урғу, сўзлар тартиби, тил воситалари каби, синтактик бўлакларни расмийлаштиришади, безашади; улар гапнинг грамматик шакллари фақатгина ўзгартирибгина қолмай балки уларнинг маъносини ҳам ўзгартиришади.

Бинобарн гапнинг грамматик формасининг ўзгариши (бу ерда, грамматик синонимия воқеалари ҳақида гап кетмаяпти) унинг маъносини ўзгариши билан боғлиқ.

Муқаррар фикр ўзининг амалга оширишда икки этапни бартараф қила олмайди, буни И.П.Распопов исботлашга ҳаракат қилди, фикр, гўёки аввало грамматик бўлинишда дастлабки қайта ишлашига дучор бўлади. Сўнгра актуал бўлиниш туфайли мақсадга йўналишини ифодалаб беради.

Яна бир бор И.П.Распоповнинг концепсиясига тўхталиб ўтамиз. Гапнинг икки хил бўлишининг эътироф қилиш асосида И.П.распопов гапнинг синтактик тузилишининг икки аспекти ажратади.

Бетараф ҳақиқийлик ҳар иккала айтиб ўтилган бўлинишлар, уларнинг функционал мазмуни, уларнинг расмийлаштириш томонидан ҳам бизга гапнинг синтактик тузилишининг икки аспекти ҳақида гапиришга ҳуқуқ беради. Бу аспектларнинг у биринчисини конструктив – синтактик, иккинчисини эса коммуникатив – синтактик деб аталади. И.П.Распоповнинг концепциясига мувофиқ “Мен сизга тилайман”, “Ота ўғлини севади” конструкциялар хили, гап бўла олмайдилар. Шунинг учун булар конструктив синтактик даражасига қарашлидир.

Муаллиф фикрига хилоф равишда, конструктив синтактив, бирлик даражалари айнан гап бўлиб келадилар, сўз иборалари эмас чунки уларда муқаррар мазмун бўлганидек, барча гапнинг формал белгилари мавжуд: муайян лексико - морфологик таркиб муайян оханг ва муайян маъновий синтактик бўлакларнинг жойлашиши.

Бир гапнинг тузилишида икки даражани чегаралаш тўғри бир маъромда бўла олмайди фақат назарий эмас, балки амалий тушунчалар бўйича ҳам.

Гапнинг синтактик структураси кам ҳаракатлигининг тўғрилиги ҳақидаги даъвоси даргумон, фақат бу схема, худди актуал бўлиниши билан боғлиқ ходисани тушунтиришга қодир эмас. Гапнинг синтактик структураси шунчалик серҳаракатчанки, қанчалик унда ифодаланган фикр каби.

Гапнинг синтактик тузилишининг, расмийлаштиришда иштирок этадиган тил воситаларини синтактик деб тан олиш зарур, актуал бўлиниш воситалари деб эмас, актуал бўлиниш назариясининг тарафдорлари, гапнинг синтактик бўлинишини морфологик эга ва кесимга парчалаб қолга воситаларни (жумлавий урғу, сўзлар тартиби) грамматик бўлинишлардан, гўёки эркин бўлиб келади ва актуал бўлинишнинг компонентларини ифодалаш учун хизмат қилади, деб тан олганларидек.

Морфологик эга ва кесимнинг мос келмаслигининг мумкин бўлган ходисалари, олмаон ва славян тиллари учун характерли фикрлар элементлари билан гапнинг синтактик тахлилининг чорчўпида, битта гап тузилишининг турли даражаларининг чегараланишига таянмасдан изохланмоқлиги керак.

Индиёропа тилларида айниқса славян тилларида, уларнинг етук флексия системаси ва эркин сўзлар тартиби, синтактик (грамматик субъект ва маъно) ва морфологик бўлаклари (эга ва кесим) хусусий ходиса бўлиб келади.

Бироқ, тамомила қонунга мувофиқ савол вужудга келади: бундай характерли ходисанинг мос келмаслиги барча тиллар учун содир бўладими? Энг дастлабки турли системали тиллардаги материал натижалари билантанишиб чиқмоқ шуни кўрсатадики, гапнинг эга ва кесимлик структураси ва фикрлар структурасининг орасидаги муносибликнинг йўқлиги универсал ходиса бўлиб келмайди.

Масалан, туркий тилларда махсус актуал бўлинишнинг муаммоси келиб чиқмайди чунки бу тилларда синтактик бўлақларининг ифодаланиши учун махсус воситалар ишлатилади, ва булар гапнинг бўлақларини фикр бўлаклари билан гўёки мувофиқликка олиб келади.

Кўпинча тилшунослар белгилаб ўтишларича туркий ва баъзибир бошқа тилларда маъновийликнинг ифодаланиши учун мантиқий маъно грамматик кесим билан мос келмаганда, кесимликнинг махсус морфемалари ишлатилади. Хусусан ўзбек тилида грамматик маъно кесим бўлиб эмас, бошқа нутқ бўлаклари бўлиб келмоқда, маъно функциясига кириб келган сўз, махсус морфемалар билан расмийлаштирилади.

Масалан: **Карим келдими? (Пришел Карим?) Каримми келган? (Эта Карим пришел?). Студентман (Я студент).**

Бу гапларда маъновийликни белгиси бўлиб, кесимлилик морфемалар келади.

Ўзбек тилида маъновийликнинг формал кўрсаткичларидан бири бўлиб, гап бўлаклари жойлашуви бўлади.

Мантикий маъно билан ифодаланган сўз ёки сўзлар гурухи одатда гапнинг охирида келади. Таққослаш: “Курувчилар уй қуряптилар”. “Уйни қураётган қурувчилардир”.

Бу гаплардаги “янги” рус тилида, бу одатда жумлавий урғу ёки сўзлар тартиби билан ифодаланиб келади, ўзбек тилидаги гапда гапнинг охирида келади ва кесимнинг хусусиятини эгаллайди.

Бу туркий тилларнинг хусусиятини кейинги мисолларда безаш мумкин, уларни икки хил гапда рус ва ўзбек тилларида хар хил ифода билан солиштирилади.

Бу рус тилидаги ибораларнинг маъновий маъмуниг ўзбек тилида келтирилган бир хиллиги, яни бир хил информация узатадилар, аммо гап структураси турли усуллар билан расмийлаштирилади. Шундай қилиб рус вариантыда грамматик маъно нормал сўзлар тартибининг бузилиши йўли билан ифодаланади, лекин ўзбек тилидаги сўзлар тартибининг қоидаси бундай бузилишга йўл қўймайди, аксинча грамматик маънони ифодаловчи сўз гапда охирги ўринни эгаллайди ва кесимнинг хусусиятини олади.

Туркий тиллар синтаксисида шундай гап мавжуд: бутун жумлада қайсидир гап бўлагини мантиқан турлаш учун, бу бўлакнинг жойини алмаштириш лозим.

Маъновийлик категорияси, асосий ва мажбурий барча гап типларининг белгиси бўла туриб, хар хил тилларда турли воситалар билан ифодаланади.

Бу жихатда турли системали тиллардаги маъновийликнинг ифодалар усулларини ўрганишга катта қизиқиш уйғотади, айниқса конкрет тиллар учун характерли воситаларни белгилаш. Туркий тилларда маъновийлик ибораларига аналетик ва синтетик воситалар ҳисобига эришилади.

Аналетик усул билан ифодаланган маъновийлик, гапларда, муқаррар аҳамиятга эга сўзларнинг жойлашуви уларни ташкиллаштириш учун етарлича восита бўлиб келади.

Масалан, ўзбек тилидаги гапда; “Хаво ажойиб” (Погода прекрасная) – аниқ сўзлар тартиби мановий муносабатни ифодалаяпти. Агар биз сўзлар

тартибини бузсак унда маъновий муносабат бузилади яни гап сўз иборасига айланади.

Сўзлар тартиби туркий тилларда синтактик бўлакларнинг ифодаланишида катта рўл ўйнайди, кесим формал кўрсатгичларга эга бўлмаса ҳам, бундай холларда хал қилувчи рўлини ўйнайди.

Бошқа тарқатилган усул туркий тиллардаги маъновийликнинг ифодаланишида синтактик усул бўлади.

Синтактик усул билан ифодаланган маъновийлик гапларда маъновийликнинг махсус морфемалари ва маъновий сўзлар ишлатилади.

Туркий тилларнинг хусусиятлари славян тиллардан фарқли равишда, уларда махсус морфемаларнинг борлиги бўлиб келади, асосий функция, бунда, маъновийликнинг ифодаланишидан иборат бўлади.

Шундай қилиб, хар қандай сўз, бундай морфемалардан бирини олиб, кесимни расмийлаштиради. **Мисоллар:**

“ишлаганман” (я работал), “бордингми?” (ты пошел ?)

Туркий тилларда грамматик ифодаланган кесим маъновийлик ифодалангани асосий формаси бўлиб келади. Кесимнинг гапнинг охиридаги доимий жойи, маъновийликнинг морфема системаларининг борлиги, маъновийликни ифодаловчи асосий шакл бўлиб чиқиши учун кесимга имконият беради. Бироқ грамматик ифодаланган маъно, гапнинг тузилишини расмийлаштириш учун етарлича шароит бўла олмайди.

Гапнинг синтактик структураси учун грамматик шахс ва маъноларнинг маъновий алоқаси зарур.

“Модомики маъновий алоқа алоқа ажратилган сўз формасидаги эгасиз ёки кесимнинг ўзида грамматик кўрсатгичсиз бўлмас экан, бунда эга худди шундай гапнинг асосий бўлаги бўлиб келади”.

Шундай қилиб, гапнинг синтактик структураси туркий тилларда эга кесимлилик состави билан характерланади ва бутунлигича фикрнинг мантиқий структурасига эргашади.

Гапнинг синтактик структурасининг изохланишининг асосида, биз берилган мақолада айтиб ўтишга ҳаракат қилганимиздек, шуни тахмин қилиш мумкинликни, гапнинг морфологик таркибининг фикрлар состави билан нолойқлигининг бўлиши мумкин бўлган сабаблари синтактик бўлакларининг ифодаланган формаларининг хилма-хиллигида яширинган буларнинг ҳар бир тилида ифодаланиши учун турли синтактик воситалар олдинга чиқадилар. Натижада тилнинг узок муддатли ва борлигининг ривожланиши вужудга келади.

Гапнинг синтактик структураси муқаррар фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Гапнинг синтактик структураси учун, турли тил воситалари ёрдамидаги ўзаро боғланган муқаррар гап бўлакларининг таркиби характерлидир.

Ҳар бир конкрет тил гапнинг синтактик структурасининг тузилиши учун, тил воситаларининг системаисини жойлаштиради.

Гапнинг синтактик структурасининг тахлилида элементларининг бир текисда жойлашуви ва синтактик бирлик иерархиясиясини фарқламоқ керак, уларнинг бевосита тузилиши амалга оширилади.

Ҳар доим муқаррар оҳангли сўзлар тартибидан, конкрет лексико-морфологик таркибли конкрет гапдан келиб чиқиш керак.

Бундай гапнинг синтактик структурасининг изохлашда, гап структурасининг икки хиллик характери ҳақида айтилган фикрлар учун сабаб қолмаяпти.

Гап структурасининг тўғри тахлили синтактик тахлил бўлиб келади ва барча тил воситалари уларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро таъсирининг функционал рўлини қамраб олади. Структура – симантик гап тахлили, у актуал бўлиниш, маъновий бўлиниш, коммуникатив бўлиниш деб номланадими ёки йўқми, ҳақиқатда муқаррар бўлади.

Хулоса

Ҳозирги даврда гапнинг бутун ҳолатидаги функцияси, унинг жонли таффақурига муносабати, муайян нутқдаги ҳолати, гапларнинг (жумлаларнинг) нутқий хабар жараёнидаги мақомлари, бир гап мазмунидан иккинчи гап мазмунининг ривожини, мазмуний элементларнинг нутқий қийматлари ҳақидаги масалаларни ўрганиш эҳтиёжи туғилмоқда. Шунингдек, синтактик сатҳда тил ва нутқнинг ўзаро муносабати, нутқнинг тилга, яъни, хабар бериш жараёнининг гап қурилишига таъсири ёки инвариант гап қолипнинг ранг-баранг нутқий вазиятлар учун хизмат қилиш усуллари каби масалалар тилшунос олимларда катта қизиқиш уйғотаётгани сир эмас. Мана шуларнинг барчаси инвариант гап қолипи ҳақидаги формал-грамматик синтаксисдан нутқий синтаксисга ўтиш ёки тил лингвистикасидан нутқий лингвистикаси томон бориш заруриятини келтириб чиқармоқда. Гапнинг бош бўлаклари ва уларнинг ифодалаш усуллари ўрганишга бўлган эҳтиёж ҳам ана шундай заруриятлардан биридир.

Хулоса қилиб айтганда, синтаксис грамматиканинг бўлимларидан бири бўлиб, сўзларнинг ва гапларнинг ўзаро алоқасини, сўз бирикмалари ва гапларни ташкил этган бўлақларнинг хусусиятларини ўрганади.

Инглиз, ўзбек ва рус тилларидаги гапнинг бош бўлақларининг ифодаланиши мавзусидаги илмий ишни яқунлар эканмиз биз қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Синтаксис сўз бирикмаси ва гапни текширади;
2. Сўз ва сўз шакли синтактик бирликларнинг минимал ҳосил этувчилари ҳисобланади; улар синтактик бирликларни ташкил этувчи компонентлардир;
3. Фонетик ҳодисалар (синтагма, интонация, урғу) нутқнинг кичик бирлиги гапда асосий роль ўйнайди;
4. Гапни ўрганишда, уни тафаккур билан боғлаб текширганда тил ва тафаккур диалектик бирлик ҳисобланади;
5. Соф феълларнинг биринчи вазифаси предикацияни ифодалашдан иборат дейиш мумкин;

6. Синтактик тузилиш гапдаги грамматик боғланиш, актуал тузилиш эса матндаги коммуникатив қиймат ҳосил қилиш асосида ташкил топади. Бунда синтактик тузилиш актуал тузилиш учун моддий асос (материал бирликлар, элементлар бўлиб хизмат қилади);

7. Актуал тузилиш ўзининг махсус лисоний воситаларга эга бўлганлиги учун уни тилшунослик, матн лингвистикасининг объекти ҳисоблаш мумкин. Матн тилшунослигида гапларнинг синтагматик ва мазмун жиҳатлардан боғланиб, бир бутунлик ҳосил қилиши ўрганилади. Актуал бўлиниш матннинг мазмун томони билан боғлиқ ҳодисадир;

8. Гапнинг актуал бўлиниш ҳодисаси жаҳон тилшунослигида Европа лингвистлари асарлари орқали кириб борган бўлса-да, ўзбек тилшунослиги тарихида ҳам бу мавзуга оид қарашлар мавжуд бўлган;

9. Ўзбек, инглиз ва рус тилларининг ҳар учаласида ҳам беш хил гап бўлаклари мавжуд бўлиб, ушбу гап бўлаклари тартиби бир-бирига таққосланса, улар ўртасида ўхшашликдан кўра тафовут кўплигини кўрамыз;

10. Лингвистик назарияларнинг ривожланиш жараёни билан субъект (эга) тушунчаси энг тортишувли масалалардан бирига айланиб қолди;

Демак, гап бўлаклари тартиби эркин бўлган тилларда тартибнинг ҳақиқий вазифаси шу жумла тартибидаги бўлақлардан бирининг ёки бўлақлар комплексининг мазмуний аҳамиятини ажратиб кўрсатишдир. Бу шуни кўрсатадики, гапда сўзлар тартиби, айниқса, туркий тилларда актуал бўлиниш масаласи билан чамбарчас боғлиқдир. Шунинг учун ҳам гапнинг актуал бўлиниши таълимотининг тилшуносликка киритилиши туркий тилларда сўз тартиби муаммосини ҳал қилишда мустаҳкам таянч бўлиб хизмат қилади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, инглиз, ўзбек ва рус тилларида гапнинг бош бўлаклари деярли бир-бирига ўхшаш. Лекин таржима қилиш жараёнида бир қанча қийинчиликларга дуч келамиз.

Гап бўлақларнинг ажратилиши нутқ жараёнида муайян гап бўлаклари мазмуни аниқлаштириш ва жумланинг асосий мазмунига қўшимча

мазмунлар беришдир. Ажратилган бўлакларга предикация камроқ бўлади. Ҳар бир гап бўлагининг ажратилиши ва қўшимча мазмунларнинг ҳосил қилиниши ўзига хос хусусиятларга эга. Шу билан бирга, мантикий объект (эга) предикат тушунчалари ўзаро нисбий боғлангандир. Агар бу икки тушунча якка ҳолатда олинадиган бўлса, ҳукм, ифодамай олмайди. Масалан, якка олинган “кино”, “film”, “кино” тушунчаси субъект ҳукм, “санъат”, “art”, “искусство” тушунчаси предикат ҳукм бўла олмайди. Агар биз “кино санъатдир”, “film is art”, “кино искусство” десак, бунда икки тушунчанинг ўзаро диалектик муносабати маълум бир ҳукмни ташкил этади, яъни, бунда “кино” ҳукмнинг субъект элементи, “санъат”, “art”, “искусство” унинг предикат элементига айланади. Аммо гапнинг семантик тузилишида фақат предикатнинг ўзи маълум пропозицияни ифодалаб, у субъектни ҳам кўрсатиб туриши мумкин. Юқорида субъект жуда умумий тушунча эканлиги, унинг жуда кўп ва хилма-хил вазият элементларини ўз ичига бирлаштириши айтиб ўтилди. Аммо, лингвистик адабиётларда субъектнинг маънолар системаси турлича талқин қилинади.

Мавжуд грамматик адабиётларда субъект атамаси хилма-хил талқин этади. Бу ўринда бу атама остида эга, бошқасида ҳаракат қилувчи, яна бошқасида белгини яратувчи маъноларини тушунилади. Булар ичида субъект билан эгани тенглаштириш энг кўп учрайди.

Юқорида айтилганидек, феъллар гапда доимо предикат бўлиб келади. Пропозициянинг бирламчи ифодаловчиси бўлган, грамматик тўла шаклланган феъл асосли гапларда феълдан ифодаланган синтаксема икки хил вазифа бажаради.

1. Гап элементларини ташкил этиш.
2. Гапни гап қилиб шакллантириш.

Феълнинг гапда доимо предикат вазифасида келганлиги учун феъл предикатларни белгилаш ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди. Аммо от доимо предикат вазифасида келавермайди. Отлар икки хил вазифада-

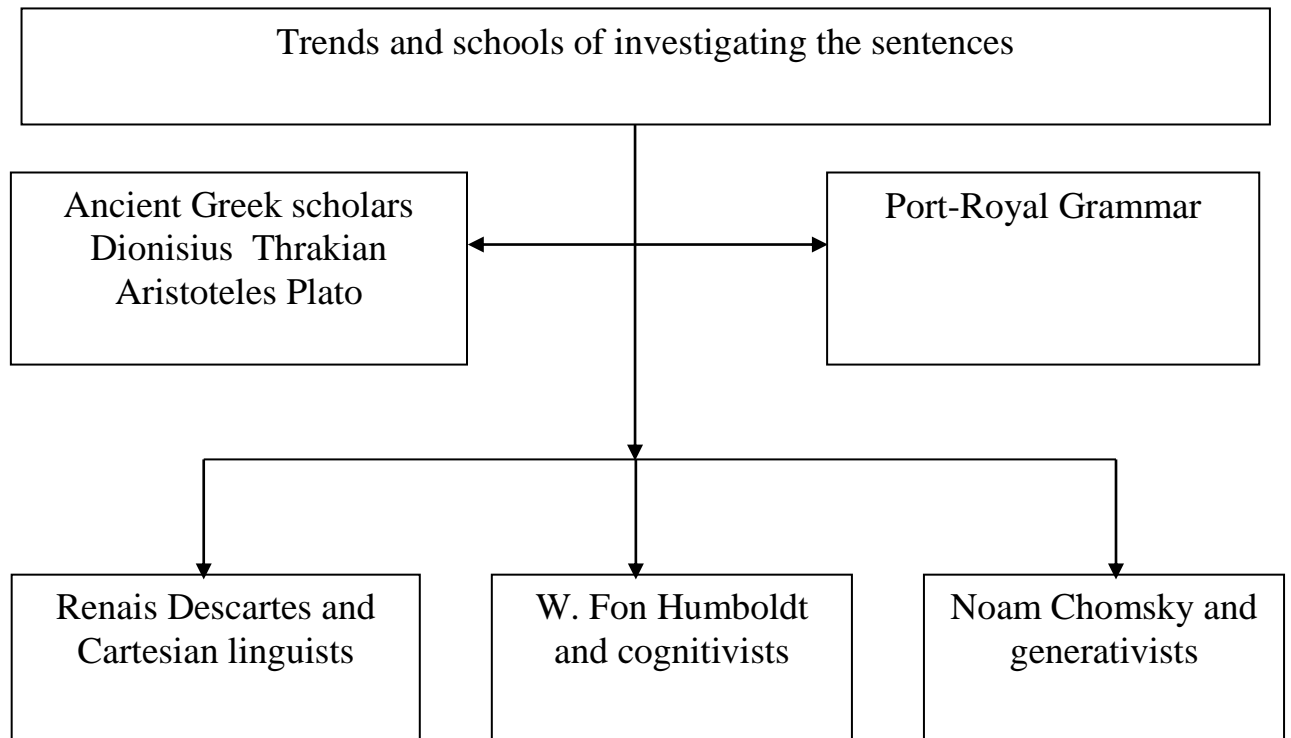
предикат ва предикат (аргумент) сифатида келиши мумкин. Шунинг учун ҳам қуйида кўпроқ от-предикатларга эътибор қаратилади.

Демак, гап бўлаklarини тилшунос олимларимиз қанчалик чуқур ўрганиб чиқишларига қарамасдан, ундаги хали ечимини топмаган муаммолар хали ҳам мавжуддир. Шу сабабдан гапнинг бош бўлаklари нутқимизнинг асосий қисми бўлганидек ўрганишда давом этилади.

Summary

The sentence is the smallest communicative unit. It is the essential element in the communication. There exist about 300 definitions of the sentence. Each linguist defined the sentence from the point of view of the school of linguistics to which he belonged.

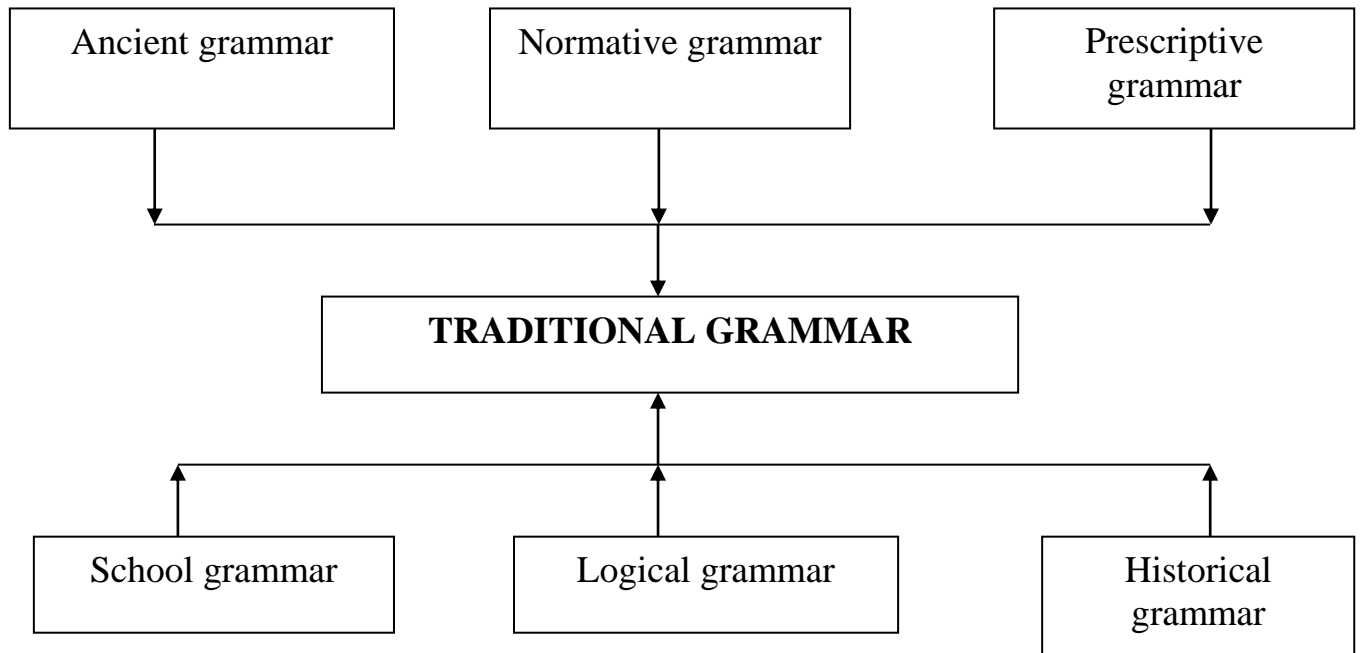
Table 1

Approach to the investigation of the sentences could be different depending on the method used by the linguists.

Table 2

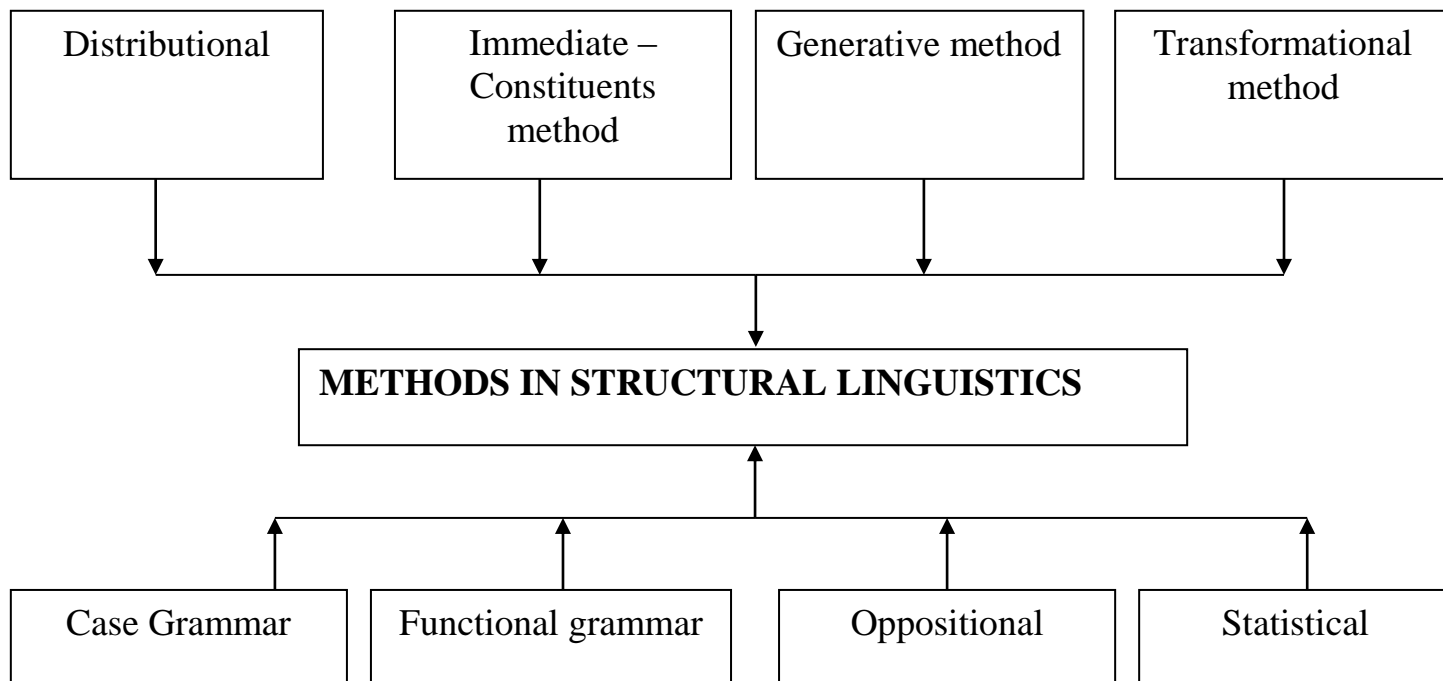
Types of Traditional Grammar

Time passed and the new theories approaches methods of investigating the sentence as a unit of the language appeared.

Table 3

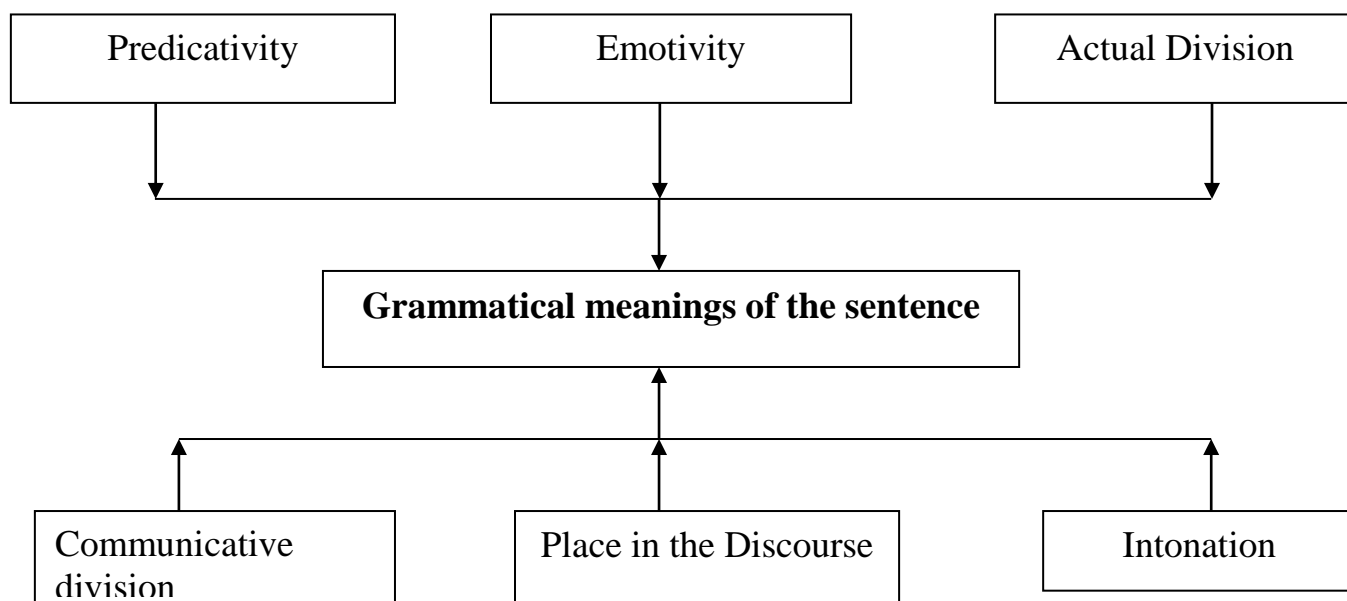
Structural methods applied in linguistics

Their opinions differed in the principal notions and the ways they described the linguistic units. As a basis for analysis they took the grammatical meanings of the sentences.

Table 4

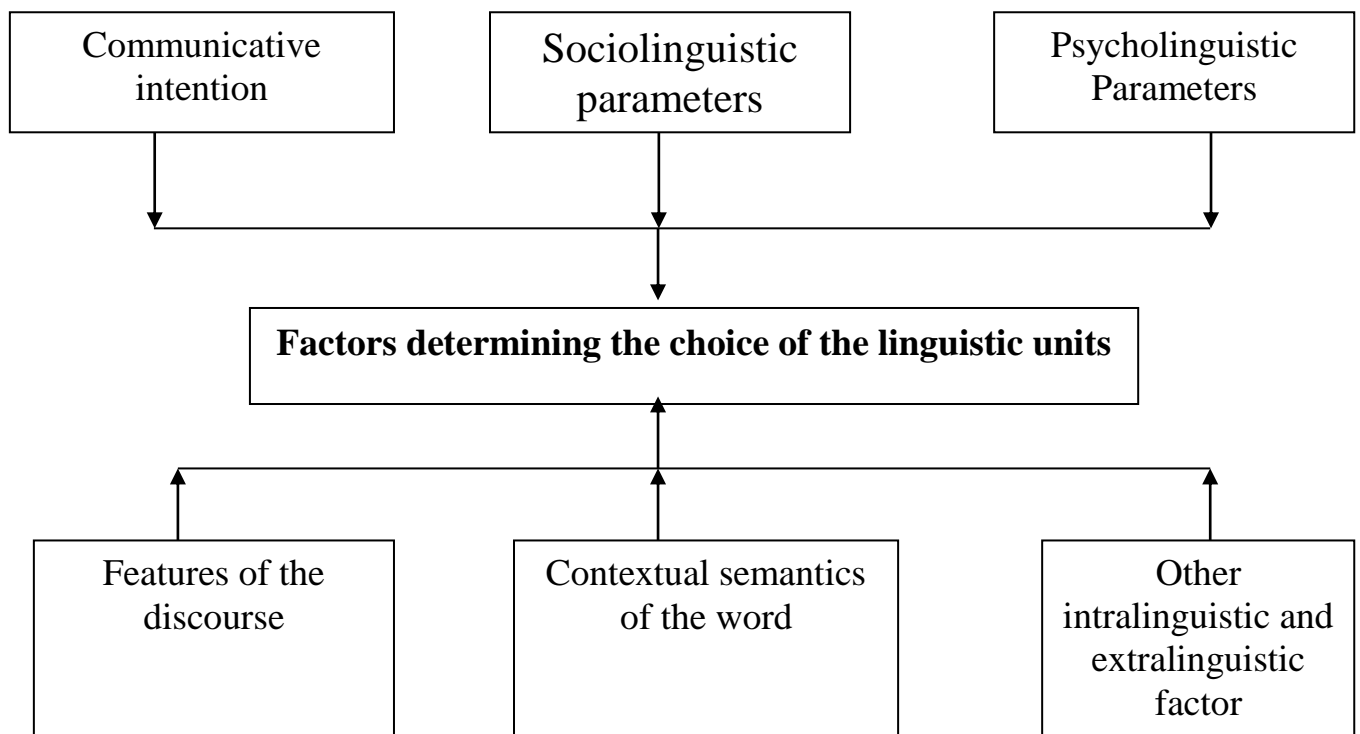
Grammatical meanings of the sentence

Later linguists understood that structural methods could not give the complete picture of the nature of the functional aspect of the sentence. But it came out that there existed some factors which determined the choice of the structural type of the sentence.

Table 5

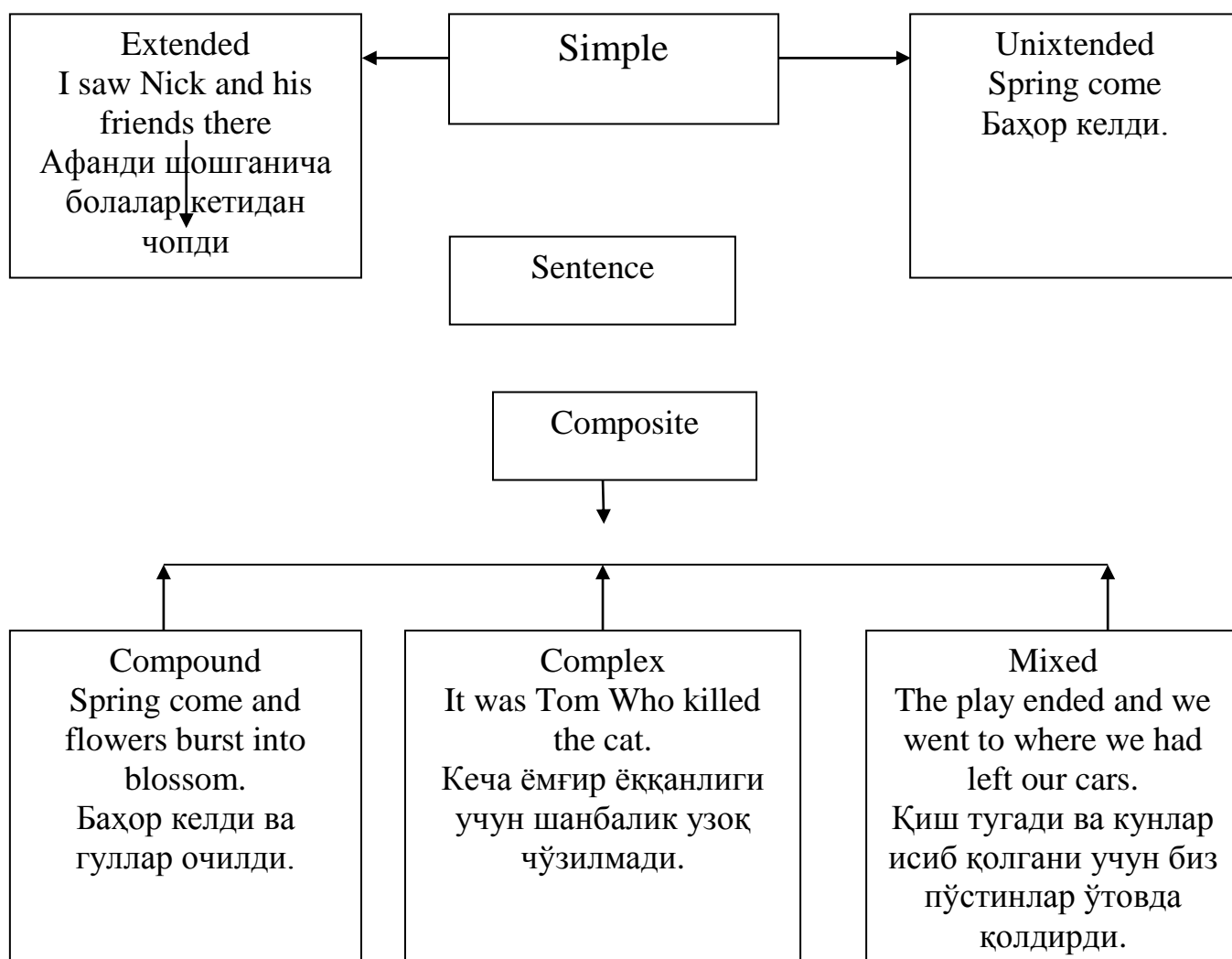
Factors determining the choice of the language forms

So now the linguists know what the sentence is and which factors determine the type of the structures due to the type of the communicative intention. The next step is working out the principles of structural classification of sentences.

Table 6

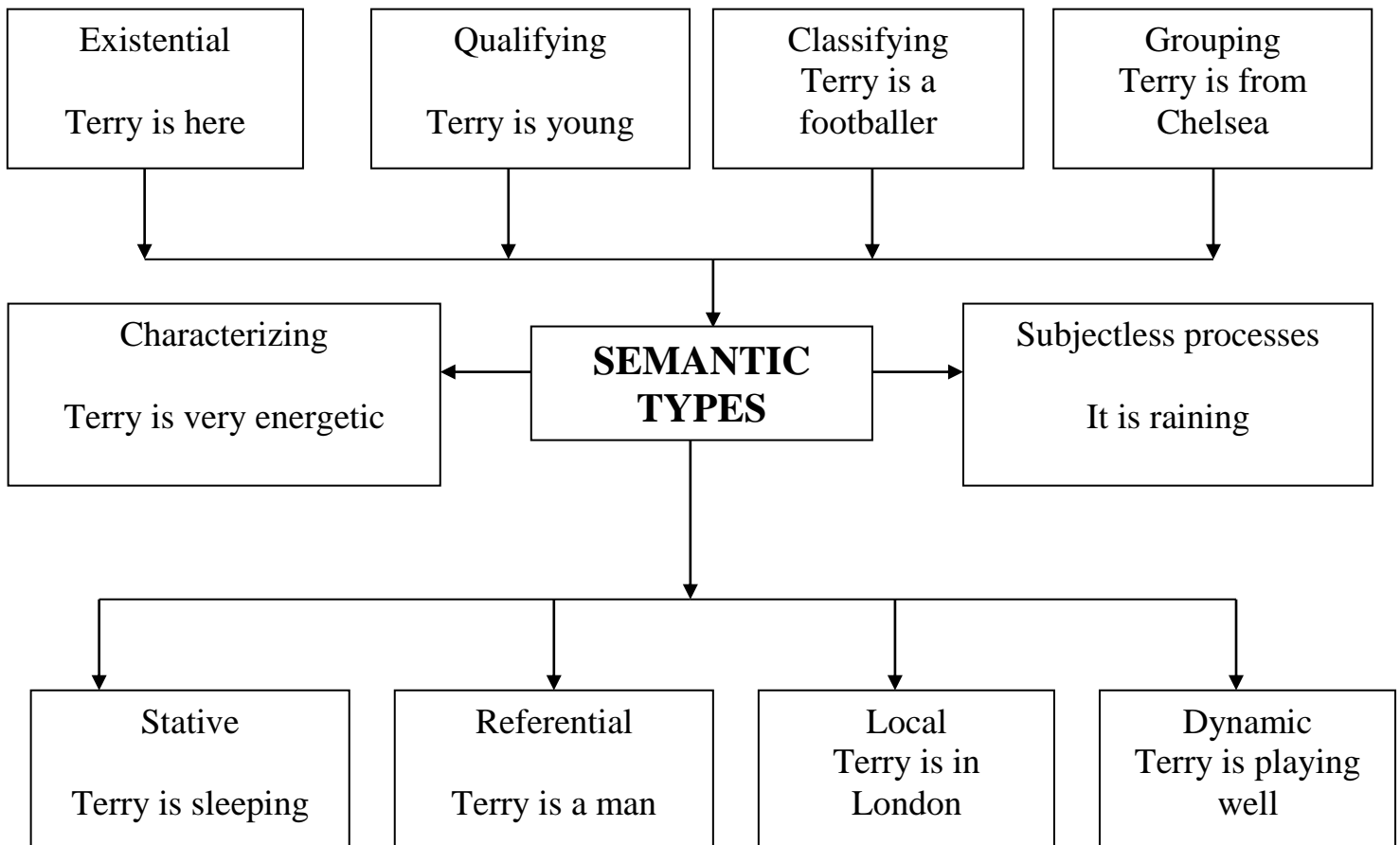
Structural classification of sentences in English and Uzbek

Structural classification of the sentence is the oldest type of sentence analysis. Later new principles of classifying the sentence developed. Semantic classification developed at the end of the XX th century.

Table 7

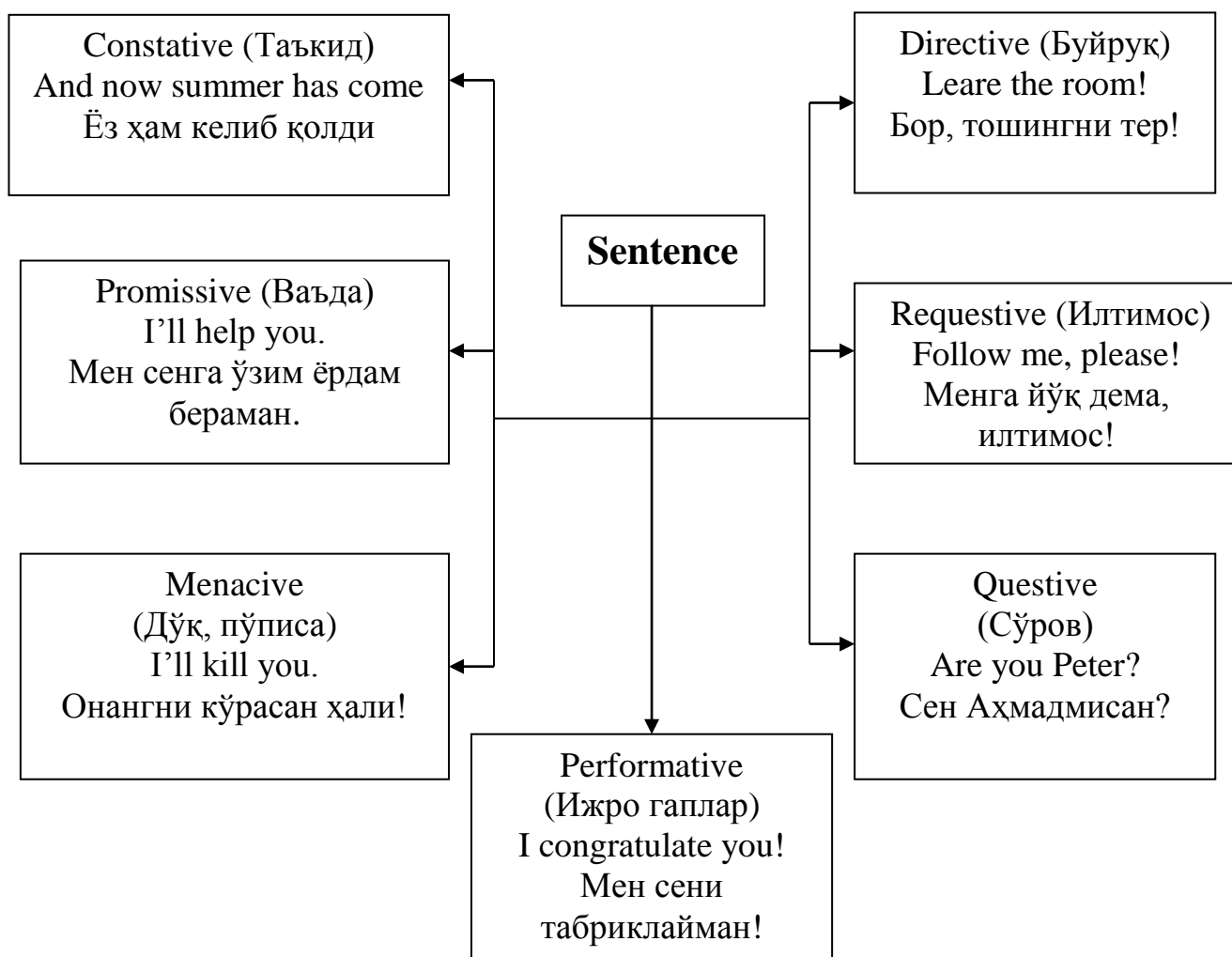
Semantic Types of Sentences

Then the linguists went on enlarging the borders of the investigation. The next stage is the pragmatic aspect of investigating the sentence.

Table 8

Pragmatic types of sentence in English and Uzbek

As we see the sentence is analysed in linguistics by scholars using different approaches and methods.

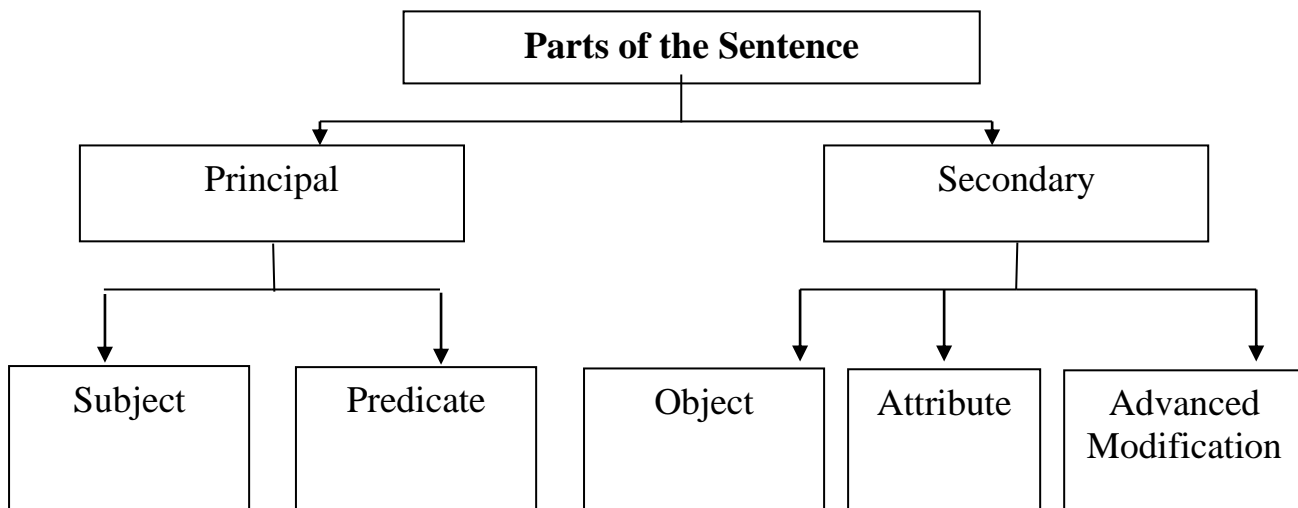
Table 9

Semantic models of sentences	
1) Agent + Action	<u>Terry</u> <u>come</u>
2) Agent + Action + Object	Akbar took the knife
3) Agent + Action + Patient	Nazim saw the boy
4) Benefactive + Action + Object	The student won the prize
5) Experiencer + Action + Agent	Salim was praised by the trainer
6) Causator + Causative action + doer + action	Shrek mader the donkey fell down
7) Agent + Action + Dath	Afandi came back from the mark
8) Agent + action + Goal	Hurshid could stop Mansur
9) Agent + raction + locative	Farhod played in the centre
10) Agent + action + Object + Instrument	Terry opened the door with a key
11) Agent + Action + Temporalis	Nusrat came yesterday

And now the problem of the parts of the sentence as illustrated with the examples of the English and Uzbek languages.

Table 10

Parts of the sentences in English

Parts of the sentence in Uzbek

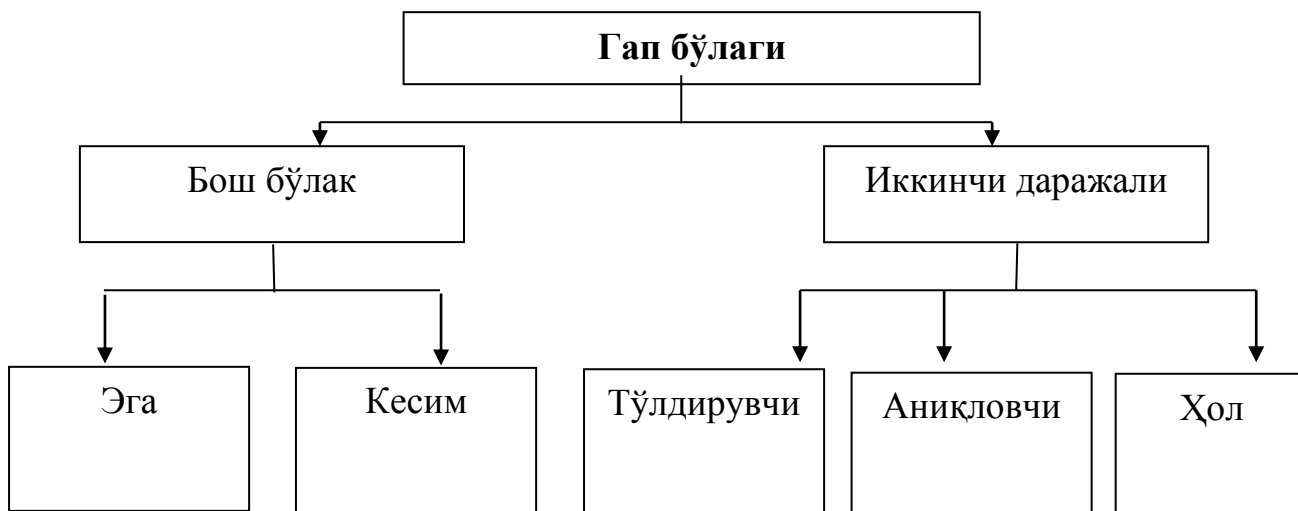
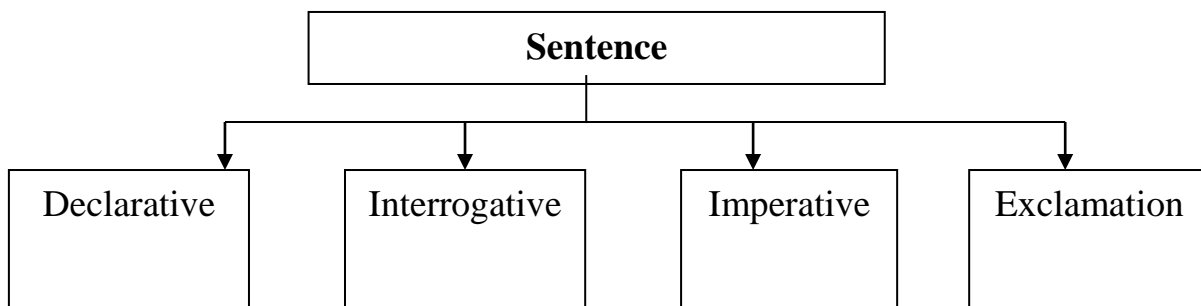
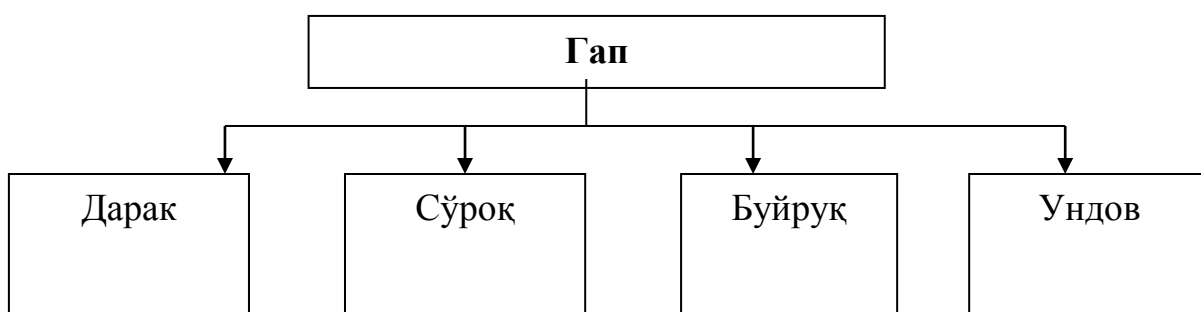

Table 11

Communicative types of sentences in English

Communicative types of sentences in Uzbek

Адабиётлар рўйхати

1. И.А. Каримов. Бизнинг мақсадимиз – мустақиллик ва ободлик, ватан, эркинлик ва халқ фаровонлиги Т. Ўзбекистон 2000 62 бет.
2. Абдуазизов А.А. О составных частях когнитивной лингвистики// Хорижий филология-Самарқанд,2007.-200б.
3. Абримов Б.А.Синтаксические потенции глагола –НДВШ ФН. 1966 №3,- 200с.
4. Амирова Т.А., Ольховиков Б.Н., Ю.В.Рождественский. Очерки по истории языкознания.-М.,1970.-220с.
5. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. – Л.,1973.150с.
6. Артюнова Н.Д. Синтаксис. В кн. Общее языкознание.- М., 1972.170с.
7. Ашурова Д.У. Новые подходы к лингвистике текста // Хорижий филология-Самарқанд,2007.-280с.
8. Бардуль И.Ф. К обоснованию актуального синтаксиса.-Язык и мышление.М.,1967.-240с.
9. Бархударов Л.С. Синтаксис простого предложения в современном английском языке. – М., 1965.300с.
- 10.Бенвенист Э.Уровни лингвистического анализа.-Новое в лингвистике.Вып 4,М.,1965.-280с.
- 11.Бондарко А.В. Теория грамматических категория. –Л., 1976.180с.
- 12.Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. – Л., 1978.150с.
- 13.Белошапкина В.А. Современный русский язык. – Синтаксис. М., 1977.180с.
- 14.Блунфильд Л. Язык. М.,1968.-280с.
- 15.Виноградов В.В. Исследование по русской грамматике.М., 1988,220с.
- 16.Вопросы синтаксиса современного русского языка.- М., 1955,188с.
- 17.Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики.- М., 1977,350с.
- 18.Восточное языкознание. Грамматическое и актуальное членение предложения. М.,1984.-250с.

19. Гак В.Г. О семантическом инварианте предложения.-Проблемы синтаксической семантике. Матер. Науч. Конф.М.,1967.-280с.
20. Головнин И.В. К вопросу о содержании и объеме категорий предикативности (предикации) в японском языке. В кн.»Исследования по японскому языку»,М.,1967.-280с.
21. Грамматика современного русского литературного языка.Под ред.Н.Ю.Шведовой.М.,1970.-360с.
22. Гумбольдт В.Труды по языкознанию.М.,1984.-260с.
23. Гухман М.М. Грамматические категории и структура парадигм.- Мсследования по общей теории грамматике.М.,1968.-300с.
24. Долинина И.Б. Системный анализ предложения. М.,1977.-340с.
25. Драгунов А.А. Исследование по грамматике современного китайского языка. М.-Л,1950.-320с.
26. Есперсен О. Философия языка. – М., 1958,340с.
27. Ермолаева Л.С.-К вопросу о соотношении модальности и предикативности. НДВШ-ФН.1963,№4.-300с.
28. Звегинцев В.Г. Предложение и его отношение к языку иречи. М.,1976.-320с.
29. Золотова Г.А.Очерк функционального синтаксиса русского языка. М,1973.-220с.
30. Золотова Г.А. К понятию предикативности.-Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков.Л.,1975.-190с.
31. Иванова И.П. и др.Теоретическая грамматика современного английского языка.М.,1981.-200с.
32. Исмаилов А.А. Универсальные грамматики в истории английского языкознания // Автореф.канд.дисс., 1981,360с.
33. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики.М.,1977.-300с.
34. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление.Л.-1972.-250с.
35. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М., 1965,280с.

36. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М., 1984, 260с.
37. Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения. – ВЯ. № 6.-1956. 350с.
38. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – М., 1941, 290с.
39. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. - М., 1977, 300с.
40. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М., 1976, 280с.
41. Кузнецов С.Н. Теоритическая грамматика современного датского языка. Синтаксис. – М., 1984, 340с.
42. Лаптева О.А. Нерешенные вопросы теории актуального членения- ВЯ. 1973, №2.-250с.
43. Лиз Р.Б. Что такое трансформация- ВЯ, 1961, №3.-200с.
44. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. –М., 1972.-274с.
45. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. // В кн. Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.-265с.
46. Мартинс Л. Основы общей лингвистики-Новое в лингвистике. Вып.3. М., 1963.-260с.
47. Мещанинов И.И. Структура предложения. М., 1898.-254с.
48. Мельников Г.П. сущность предикации и способы ее языкового выражения// инвариантные синтаксические значения и структура предложения. М., 1969.-300с.
49. Мухин А.М. Структура предложения и их модели. М., 1968.-200с.
50. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. –М., 1975.-179с.
51. Общее языкознание. Под ред. Б.А. Серебренникова. Часть II. Внутренняя структура языка. М., 1978.-360с.
52. Ольховиков Б.А. Теория языка и вид грамматического описания в истории языкознания. – М., 1985.-400с.
53. Пауль Г. Принципы истории языка.- М., 1960.-340с.

54. Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. М. 1871.-230с.
55. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. –М., 1956.-365с.
56. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. –М., 1958.-320с.
57. Распопов И.П. Актуальное членение и коммуникативно-синтаксические типы предложений в русском языке. Докторская диссертация. М. 1964.-350с.
58. Рождественский Ю.В. Лекции по языкознанию. –М., 1989.-298с.
59. Рождественский Ю.В. Введение в общую филологию –М., 1979.-256с.
60. Рождественский Ю.В. Типология слова. –М., 1979.-260с.
61. Сафаев А.С. семантико-синтаксическое членение предложения в узбекском языке. – Т., 1977.-256с.
62. Садыков А.С. К вопросу о типологии выражения предикативности // Автореф. канд. дисс. –М., 1969.-300с.
63. Слюсарева Н.А. Проблема функционального синтаксиса современного английского языка. – М., 1981.-280с.
64. Содиқов А.С., Абдуазизов, Ирисқулов. Тилшуносликка кириш. –Т., 1981.-190с.
65. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. –М., 1975.-200с.
66. Теоретические проблемы социальной лингвистики. – М., 1981.-185с.
67. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988.-280с.
68. Уорф Б. Лингвистика и логика-Новое в лингвистике. Вып. 1, М., 1968.-240с.
69. Уланбек Э.М. Ещё раз о трансформационной грамматике. ВЯ, 1988, №3, 4.-300с.
70. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. М. 1972.-300с.
71. Хомский Н. Синтаксические структуры-Новое в лингвистике. Вып. 2, М. 1962.-220с.
72. Хэррис. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре-Новое в лингвистике. Вып. 2, М., 1972.-200с.

73. Чесноков П.В. О предикативности, как о свойстве предложения- Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л. 1975.-300с.
74. Чернеховская Л.А. Перевод и смысловая структура. М., 1976.-250с.
75. Чейф У. Значение и структура языка. М., 1975.-300с.
76. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М.-Л., 1941.-320с.
77. Шутова Е.И. Вопросы теории синтаксиса. –М., 1975.-300с.
78. Шведова Н.Ю. Простое предложение-Грамматика современного русского языка. М., 1970.-360с.
79. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистике. Т- 2007.-300с.
80. Юрченко В.С. Сказуемое. ВЯ. 1977, №6.-240с.
81. Ярцева В.Н. Предложение и словосочетание. Вопросы грамматического строя.- М., 1955.-280с.

Использованная литература по грамматике узбекского языка

1. Бозоров О.О. “Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актуал) тузилиши”, Номзодлик диссертацияси
2. Кононов А.Г. Грамматика современного узбекского литературного языка. М-Л. 1960.-350б.
3. Мухамедова С. Компютер лингвистикаси. Методик кўлланма. Ташкент. ТДПИ нашри.
4. Нурмонов Л. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. Ташкент. Академнашр. 2010.
5. Пулатов А., Мухамедова С. Компютер лингвистикаси. Тошкент, 2009.
6. Сафаев А.С. Главные члены простого предложения в современном узбекском языке. Ташкент. 1958.-200с.
7. Сафаев А.С. Исследование по синтаксису узбекского языка. Т., 1960.- 230б.

8. Сафаров Ш. Тил қурилиши: Тахлил методлари ва методологияси. Ташкент, Фан. 2007.-230б.
9. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Т.2010.-230б.
10. Хозирги адабий ўзбек тили. Т.2006.-150б.
11. Хозирги ўзбек тили. Т.2007.-150б.
12. Фуломов А.Ф. Содда гап. Тошкент.1955.-250б.

Хорижий адабиётлар рўйхати

1. “Aspects of language” by Dwight Bolinger, 1978.-250p.
2. David Crystal. Linguistics, Pensuim Books, 1977.-154p.
3. “Language” by Bloomfield, 1933.-320p.
4. Linguistics typology. Morphology and Syntax. Longman. London. New York, 1988.-284p.
5. Linguistics, An Introduction to Language and Communication. London, 2001.-200p.